

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

OD *DOMUS EPISCOPI* DO KULE JANKOVIĆA

Prostorni razvoj Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom

IVAN BASIĆ

OD *DOMUS EPISCOPI* DO KULE JANKOVIĆA

Prostorni razvoj Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom

Izdavač

Filozofski fakultet u Zagrebu
Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
Biblioteka DESNIČINI SUSRETI, sv. 1
FF-press

U suradnji sa Znanstvenim projektom «Triplex Confinium: hrvatska višegranica u euromediteranskom kontekstu»

Za izdavača

Prof. dr. sc. Damir Boras

Urednik

Prof. dr. sc. Drago Roksandić

Recenzenti

Prof. dr. sc. Nikola Jakšić
Prof. dr. sc. Drago Roksandić

Prijevod sažetka

Dr. sc. Nataša Desnica Žerjavić

Računalni slog

Marko Maraković

Dizajn naslovnice

Marko Maraković

Naklada

500

Tisak

AKD d.o.o.

ISBN 978-953-175-336-4

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne
i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 741113

Zahvaljujemo se Europskoj Uniji koja je s projektom «Stara Kula – novi mostovi» omogućila tiskanje
ove publikacije. Stavovi izrečeni ovdje ne odražavaju nužno i stavove Europske Unije.

IVAN BASIĆ

OD *DOMUS EPISCOPI* DO KULE JANKOVIĆA

Prostorni razvoj Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

Zagreb, 2010.

Tekst, koji je pred čitateljem, nastao je u najvećoj mjeri u ljeto 2007. godine, kao rezultat studentskog projekta *Istočnojadranski prostor i krajolik ranoga novog vijeka: mogućnosti interpretacije*, koji je 2006. godine sufinancirao Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. U projektu su uz autora sudjelovali Dea Marić i Stipe Kljajić, tada također studenti povijesti pri matičnom Fakultetu. Rezultati tog projekta, koji je predviđao završnu publikaciju kolaborativnog tipa posvećenu – sinkronijski i dijakronijski interpretiranim – ekohistorijskim aspektima višegrađnja na razini mikrocjeline Islama Grčkog i Latinskog, pretočili su se stjecajem prilika u monografski prikaz jednoga autora, dok su se ostali kolege istraživači posvetili vlastitim interesima, dakako divergentnima, ali dijelom i dalje usmjerenima istom arealu i vremenskom određenju.

Ovo izdanje ne bi postalo moguće bez kontinuiranog zalaganja institucija i pojedinaca, na prvom mjestu Centra za komparativnohistorijske i interkulturene studije Zavoda za hrvatsku povijest i njegova voditelja prof. dr. Drage Roksandića, na čiji je poticaj i poziv autor rukopis proširio i uobličio u standard primjeren monografskim izdanjima, dok je prof. Roksandić prihvatio da u svojstvu urednika i ravna knjigom, uvrstivši ju u izdanja Centra za komparativnohistorijske i interkulturene studije.

U različitim etapama nastanka rukopisa uvid u nj imali su sljedeći istraživači iz srodnih i drugih znanstvenih područja (mimoilazeći vremenski slijed): Zrinka Blažević, Milana Černelić, Branko Čolović, Dragan Damjanović, Uroš Desnica, Nataša Desnica-Žerjavić, Kornelija Jurin-Starčević, Tea Perinčić-Mayhew, Hrvoje Petrić, Marijeta Rajković, Marko Sinobad, Marko Šarić, Nataša Štefanec. Većina spomenutih sudjelovala je na tribini uz radnu verziju rukopisa u organizaciji Centra i Projekta revitalizacije Jankovića Dvora "Mostovi", upriličenoj na Filozofskom fakultetu 11. veljače 2008. godine i dala dragocjene sugestije za daljnji rad na rukopisu. Najljepše im se zahvaljujem, kao i nekim drugim pojedincima.

Razumije se da je u izmijenjenim prilikama te protokom vremena od 2006. godine i autorova vlastita percepcija napisanog doživjela više transformacija te da bi iz sadašnje optike nekolicina razmatranja bila iznesena suzdržanije i metodološki drugačije konfigurirana, dok bi sâm naglasak možda bio položen na više drugih, ovdje neiskorištenih problemskih okosnica.

Posebne zasluge za sadašnji izgled teksta padaju u dio dr. Sanji Cvetnić sa zajedničkog Odsjeka za povijest umjetnosti, koja je pružila vrlo korisne sugestije za emendaciju segmenta rukopisa posvećenog baroknim artefaktima iz Kule Jankovića, kao i dr. Nataši Desnica-Žerjavić, koja se nesebično odazvala molbi za prijevod sažetka na francuski jezik. Dr. Uroš Desnica se, pak, u višestrukim razgovorima o prošlosti pokretne i nepokretne baštine Kule pokazao nezamjenjivim sugovornikom. Recenzenti rukopisa, prof. dr. Nikola Jakšić i prof. dr. Drago Roksandić, najzaslužniji su za opetovani pregled rukopisa i njegovo poboljšanje.

U Zagrebu, lipnja 2010.

Autor

I.

Zatim smo došli u grad Islam. Ovaj je grad iz temelja podigao Gazi Husrev-beg, jedan od Sulejman-hanovih vezira, godine 943/1538. i dao mu ime Sedd-i islām. I to je jedna vrlo važna kula islama (dāru'l-islām) kao i onaj grad Sedd-i Islām na obali rijeke Dunava. Njegovo područje pripada teritoriji krčkog sandžaka.¹

Putopisac Evlija Čelebi (Evliya Çelebi, zapravo Derviš Mehmed Zilli) u XVII. stoljeću na osmanlijskom limesu jugozapadno od Novigradskog mora vidi prostor netaknut – iz njegove optike – civilizacijskim standardima, nastao *ex nihilo* upravo zalaganjem središnje vlasti, (p) osvajanjem dotada nevjerničke zemlje. Osnutci gradova redovito su ekscitantni događaji, praćeni ritualima i simboličkim odrazima u kolektivnoj svijesti, ujedno neodvojivi od konteksta, jedinstvenoga historijskog trenutka kojim su zadani i čiji su rezultat. Tim smo više dužni podvući neutemeljenost slike koju nam Čelebi nudi: ako bismo i prihvatili terminološku oznaku „grad“ za islamsku utvrdu (ona to, u stvari, nikada nije postala), svakako smo dužni zastati pred varavim izričajem „iz temelja“. Njime se želi sugerirati tobožnji doprijašnji naseobinski vakuum na ovom području, dokinut tek pohvalnom akcijom Gazi Husrev-bega 1538. godine. Takvu nam sliku nude Čelebijeve ideološko-kulturne impostacije. To, međutim, po svemu što znamo nije bilo tako.

Naime, teško da ćemo na geografskim prostorima hrvatskih zemalja pronaći regiju više zasićenu povijesnom memorijom negoli su to Ravni kotari, sastavni dio trodijelnog zadarskog zaleđa (Bukovica, Ravni kotari, Podgorje). Na raskrižju drevnih puteva, ponajprije stočarskih komunikacija koje su još u brončanom pa zatim u antičkom dobu premrežile čitav taj krajolik, povezujući padine Velebita s primorskim prozorom u svijet, već je univerzalna rimska država ostavila biljeg čitave mreže gradova (Aenona, Jader, Scardona, Asseria, Promona, Nedinum, Corinium, ...) povezanih dobrim cestama (Iader-Nedinum-Asseria, zatim Iader-Aenona, napokon Iader-Corinium).² One će redovito sjedati upravo na ranije utabane rute, i u današnjem povezivanju ne manje važne. Jedinstvenost prirodno-geografskog prostora Ravnih kotara kao presjecišta Mediterana i kontinentalne Europe tako se u svojim počecima manifestirala u ovisnosti o godišnjem dobu, a time i dostupnosti paše.³ Stočarska kretanja kao gospodarski fenomen na ovom su prostoru ponajbolje oprimjerena u raščlanjenosti reljefa kao odlučujućeg faktora razvoja. Ravni kotari u užem smislu niska su ravnica (do dvije stotine metara nadmorske visine) u trokutu Novigrad-Zadar-Skradin, obrubljena donjim tokovima Zrmanje i Krke. U širem pak smislu, čije reflekske nalazimo barem od 1409. godine, prostirali su se ne samo zadarskim zaleđem, već prodirući na sjeverozapadu poput klina sve do današnjeg Karlobaga, na jugoistoku čak do Cetine (*sic*).⁴

¹ E. Čelebija, 1996., str. 162 i bilj. 75, 76. U Čelebinom originalu stoji pogrešno: Gazi Husrev-paša. *Sedd-i Islām* na Dunavu možda se odnosi na Kladovo, u turskim izvorima *Feth-i islam* („Pobjeda islama“).

² S. Gluščević – I. Fadić, 1985., str. 322.

³ Usp. iscrpnu studiju: M. Marković, 2003.

⁴ L. Kos, 1987., str. 66, 69.

Geološku sliku Ravnih kotara tvore karakteristične flišne zone, premrežene vrelima pitke vode i potocićima. Geofizičke karakteristike pružaju brojne stabilne preduvjete i prednosti kontinuiranoj prisutnosti ljudskih habitata, a brojni izvori vode i riječni tokovi pružaju dodatnu priliku da se iskoriste u ljudskoj djelatnosti. Prostrane flišne zone flankirane su između Ninskog zaljeva i Krke niskim i uskim vapnenačkim bilima. U sjevernom dijelu postoji čak i zona plodnog lesa. Ravno i plodno zemljište, mnogobrojni i izdašni izvori vode te blaga mediteranska klima učinili su ovo područje najplodnijim supstratom za strukturiranje života.⁵ On je često sjedao na još ranije strukture, oko kojih se, neumitnom geografskom zakonitošću, koncentrirao prometni i trgovački život, nerijetko i sâm s kontinuitetom iz predantičkog razdoblja. »Duga trajanja« upravo su u geografskim odrednicama najotpornija na promjene. Tako iskazana geografska važnost područja i uklopljenost u važnu komunikaciju od Nina, antičke Enone, do Knina (Tēnen, Tinninium?) uvjetovali su kasniji vitalni interes hrvatske države da zaštiti cjelokupni taj teritorij, čije je pogodnosti uočavala.

Trojna podjela areala Zadru za ledima očituje se i u potpodjeli sâmihi Kotara: oni se dijele u tri proširena kotara – Gornji kotar sa središtem u Benkovcu, Srednji kotar sa središtem u Zemuniku i Donji kotar, s prostornim sjedištem u Biogradu.⁶

Unutar Gornjeg kotara, na flišnom terenu sa sjeveroistoka obrubljenom Novigradskim morem, uzduž ceste što prati kosu, blago valovito zemljište djelomice prožeto vapnencima oblikovalo je jedinstven raspored plodnih flišnih zona, koji – uz posebno pogodno smještene izvore vode – predstavlja možda najplodniju mikroregiju zapadnog, najbogatijeg dijela Ravnih kotara (od Smilčića do Nina).⁷ Riječ je o jednom od onih područja na kojima se kontinuitet naseljavanja može pratiti gotovo bez prekida od protopovijesti.⁸ Središte mikroregije jest dvostruko naselje Islam Latinski - Islam Grčki, smješteno (orijentacija sjeverozapad-jugoistok, s blagim otklonom) između Novigradskog mora i polja kroz koje protječe potok Baščica. Na zapadu graniči s zaselkom Grgurice, a na jugozapadu ga flankira Rupalj.

Istraživanjima i nalazima iz posljednjih godina sve se jasnije razabire kako je čitav areal zadarske regije prije Seobe naroda bio gotovo bez ostatka premrežen strukturama rimske civilizacije. Opažanje ovog fenomena počelo se – i kada je riječ o mikroregiji današnjeg Islama – kristalizirati, više sporadičnim sretnim nalazima nego znanstvenim studijama, još pri kraju XIX. stoljeća.⁹ Periodički su se pojavljivali materijalni tragovi koji su sve uvjerljivije potkrjepljivali nov pogled na predantičku i antičku fazu areala, kada je on, u blizini Enone, Aserije, Korinija, konačno Jadera – egzistirao kao križište važnih komunikacija među njima, dodatno oplemenjen s ladanjskim boravištima bogatih patricija, nekropolama, a nesumnjivo i s nizom skromnijih svetišta. Trase vicinalnih puteva povezivale su više ili manje izolirana ladanjska imanja na području Islama s gore spomenutom cestovnom mrežom.¹⁰

⁵ V. Rogić, 1982., str. 73.

⁶ L. Kos, 1987., str. 70 donosi podatak da Gornji kotar obuhvaća Islam Latinski, Islam Grčki, Ivoševce, Karin Gornji i Donji, Kistanje, Novigrad, Obrovac, Posedarje, Privlaku, Radučić, Ražanac, Smilčić, Vinjerac, Vir itd., Srednji kotar Bibinje, Bokanjac, Crno, Galovac, Murvicu, Nadin, Perušić, Sukošan, Škabrnju, Šopot i dr., a Donji kotar Filipjakov, Kakmu, Pakoštane, Polaču, Raštane Gornje i Donje, Stankevce, Tinj, Turanj, Vranu itd. Autor ne navodi izvor ovog podatka.

⁷ J. Brtan, 2002., str. 7, 13; M. Savić, 2006., str. 5-12.

⁸ Š. Batović, 1970., str. 174 i d. Vladan Desnica ustupio je 1964. godine Arheološkom muzeju u Zadru brončani mač iz XI. ili X. st. pr. Kr. sa nepoznatog nalazišta u Islamu.

⁹ Lokalni težaci su već tada znali gospodarima Kule Jankovića donositi ostatke materijalne kulture (slučajno otkrivene uglavnom pri poljodjelskim radovima), koji su potom ulazili u improviziranu arheološku zbirku.

¹⁰ S. Gluščević – I. Fadić, 1985., str. 322.

Usprkos tome što u Islamu nikada nisu provedena sustavna arheološka istraživanja, a za većinu nalaza pohranjenih u kolekciji Kule Stojana Jankovića ne postoje precizniji podaci o provenijenciji, nema sumnje da čine sastavni dio mozaika s lokalitetima u neposrednoj blizini. Riječ je uglavnom o grobnim priložima ili uporabnim predmetima od stakla i keramike (*ollae cinerariae*, boce, zdjele, vrčevi, lucerne, tzv. aucissa fibule), ali ima i primjeraka luksuzne uvozne robe (primjerice, jedan flavijevski *acetabulum*). Svakako je najznačajniji nalaz brončana glava kentaura, rimska kopija po grčkom originalu Aristeja i Papije, iz Hadrijanova vremena (117.-138.).¹¹ Uz votivnu aru Rubrije Pole te ulomke dviju nadgrobnih stela i jednog sarkofaga, sliku nadopunjuju nalazi rimskog carskog novca od I. do IV. stoljeća.¹²

Spomenuta votivna ara, necjelovita i djelomice oštećena natpisa, nosi liburnsko ime *Ceunus*, a moguće je da izvorno potječe iz Aserije:

RVBRIA
CEVNI F POLA
SALVTI
V S

Rubria
Ceuni f(ilia) Pola
Saluti
v(otum) s(olvit) [(ibens) m(erito)]

Suma ovih nalaza govori uvjerljivim jezikom prvih stoljeća rimske inkulturacije, a ostaci raspršenih grobnica i koncentriranijih nekropola svjedoče o aglomeracijama koje su se prostirale sve do Kašića i Biljana. Nalazima su komplementarni oni sa – ponešto zapostavljenih – antičkih faza „Begovače“ u Kašiću, zatim sa lokalitetâ u Suhovarama, Biljanima Donjim (nalaz antičke nekropole s bogatim grobnim priložima), napokon – nedirnut arheološkim mašklinom, a potencijalno veoma plodan – lokalitet „Crkvina / Crkvice“ (niti pola kilometra zapadno od same Kule Jankovića!).¹³ Neki od natpisa iz ovog prostora davno su registrirani u uglednomu *Corpus Inscriptionum Latinarum* (npr. CIL III, 2935). Sâm kultivirani krajolik Islama nalazio se u antici po svemu sudeći u sklopu agera municipija *Nedinum*¹⁴; gravitirao je vjerojatno i bliskoj Enoni.

Signifikantno je da se paralelno s prostiranjem Novigradskog i Karinskog mora, u manje-više pravocrtnoj liniji u smjeru jugoistok-sjeverozapad, otprilike od današnjeg Popovića i Otavca, preko Karina i Novigrada sve do Pridrage, prostirao pojas zemlje u ranijoj antici očigledno nestalna karaktera, nerijetko predmet konflikta prilikom međusobnih teritorijalnih presizanja u rimskom periodu različito ustrojenih zajednica južne Liburnije. Markiraju ih međašni kameni natpisi postavljeni prilikom niza regulacija zemljišnih sporova, registrirani upravo na tom potezu te sačuvani što *in situ*, što na sekundarnim položajima bliskim izvornome. U tim sporovima vlast je morala sudski intervenirati u više navrata u gotovo polustoljetnomu vremenskom luku od ranog razdoblja Tiberijeve (14.-20. n.e.) do konca Neronove vladavi-

¹¹ J. Medini, 1985. Usp. također M. Savić, 2006., str. 6 i kat. 1.

¹² S. Gluščević – I. Fadić, 1985., str. 324-327.

¹³ Prema usmenom priopćenju M. Savića S. Gluščeviću i I. Fadiću (S. Gluščević – I. Fadić, 1985., bilj. 13). O ostalim lokalitetima usp. J. Belošević, 1975. te D. Jelovina – D. Vrsalović, 1981.

¹⁴ A. Starac, 2000., str. 92-94 (s iscrpnim pregledom ranije literature) i str. 246, Karta XII; S. Čače, 2003., str. 32, karta; M. Savić, 2006., str. 6 ne dvoji o pripadnosti teritorija današnjeg Islama Nedinu.

ne (63.-67. n.e.). *Nedinum* je očito svojim teritorijem i utjecajem bio dominantan nauštrb susjednog municipaliteta u Koriniju (gradina Miodrag), postupno potiskujući i konačno skučivši njegove granice, jer se doima kako su uglavnom Korinjani bivali oštećena stranka.¹⁵ Prva *determinatio inter Neditas et Corinienses* odvila se početkom Tiberijeve vladavine (CIL III 9973, iz crkve Sv. Mihovila u Popoviću), a to zemljišno razgraničenje restituirano je u Neronovo vrijeme prema karti provincije Dolabelina vremena (ILJug 874: *restitutio terminis secundum formam Dolabellianam*); tom prilikom je rimska vlast dala načiniti zid nedaleko današnjeg Popovića kao demarkacijsku liniju posjedâ dvaju municipaliteta na tom području. U isto vrijeme je granica između istih općina definirana i na krajnjem sjeverozapadnom potezu (CIL III 2883, u crkvi Sv. Martina u Novigradu). Između zida kod Popovića i Novigrada – a u istoj liniji – nalazila su se još četiri međašna natpisa (CIL III 15045,2, ILJug 2865-2867), od kojih je jedan, nađen u Pridragi, definirao sporni *finis* između Korinija i Ansi-ja (Bilišane ili Cvijina Gradina u Kruševu), jedan vršio sasvim nejasnu *determinatio*, dok se za druge ne može utvrditi ništa drugo osim da su označavali granicu teritorija Nedita prema drugim, za sada još neidentificiranim zajednicama. Terminacijski natpis CIL III 2882 (franjevački samostan u Karinu) svjedočanstvo je o razgraničenju Nedina s još jednom neidentificiranom općinom, provedenom potkraj Tiberijeve ili na početku Kaliguline vladavine. Nedaleko te granične linije određene lancem međašnih kamenova nalazio se i teritorij današnjeg Islama, koji shodno različitim pretpostavkama o pravilnosti pružanja spomenute granične međe možemo s jednakom uvjerljivošću ubrajati u municipalni radijus Nedina kao i u onaj Korinija. Izvjesno je da se u oba slučaja područje koje ovdje razmatramo nalazilo na periferiji teritorija kojemu je u antici pripadalo te je u tom smislu već tada posjedovalo izvjestan „granični“ karakter.

Nedin se nalazio na cesti *Jader-Burnum*,¹⁶ kao jedno od čvorišta – uz dominantnu Aseriju – čitave cestovne mreže. Akulturacija je, kako vidimo, bila izuzetno uspješna, rezultirajući čitavom niskom civilizacijskih žarišta. Na njih su – kao što je drugdje redovito slučaj – »sjedala« nova, kasnoantičko-ranokršćanska prostorna središta, praćena za kasnu antiku upravo karakterističnim poništavanjem kulturnih mjesta poganske antike izgradnjom centara nove vjere na istom toposu, pače i razgradnjom i reutilizacijom građe poganskih građevina, čime je nova vjera i simbolički proslavljena.

U tom je kontekstu posebno značajno otkriće ranokršćanske lucerne (takoder u arheološkoj zbirici Kule Jankovića), sjevernoafričkog importa iz IV. stoljeća.¹⁷ Iako ovaj izolirani nalaz – čak i pod pretpostavkom da je *in situ* – ne bi trebalo opteretiti prevelikom nadgradnjom, on govori autentičnim jezikom prvih stoljeća kršćanstva, pa ne bi trebalo u potpunosti odbaciti pretpostavku o postojanju (i bez neprijepornih pokazatelja) jedne kasnoantičke kršćanske zajednice na prostoru koji će kasnije postati poznat kao Islam Grčki. Prostor

¹⁵ A. Starac, 2000., str. 92. Spomenuti se vremenski luk može i produjiti. Natpis ILJug 945 (*iudex datus ex auctoritate imp. Vespasiani terminos posuit inter* –) u svakom se slučaju odnosi na granice područja Korinija, no nije jasno o razgraničenju s kojim susjednim municipalitetom je riječ. Novopronađeni, u međuvremenu iščezli terminacijski natpis *inter Asseriatas et Corinienses* iz Gornjeg Karina objavio je S. Čače, 2003., str. 19-21. Razgraničenje je proveo isti centurion spomenut u citiranom natpisu CIL III 9973 uzidanom u vrata crkve Sv. Mihovila u Popoviću.

¹⁶ Ž. Miletić, 1993., str. 124, sl. 1. Sve do tada poznate terminacijske natpise sakupio je J. J. Wilkes, 1974.

¹⁷ S. Glušević – I. Fadić, 1985., str. 327 i T. II, 8.

no središte novoga kulta (koje je vjerojatno superponiralo funkcije, okupljajući ranije kultne i/ili nasebinske topose, možda kao središte župe), moglo bi se, možda, tražiti u sâmom kompleksu Kule (Sv. Juraj? – pretpostavku iznosim hipotetski, o čemu više dalje u tekstu) ili pak na lokalitetu „Crkvine“, indikativna toponima na kojem su do sada ipak registrirani samo klasični antički tragovi (ulomci tegula, keramike i stakla).¹⁸ Ispunjavalo je tako funkciju obrednog središta za stanovništvo koje je prebivalo u blizini, a čije su religiozne potrebe djelomice bile namirene brojnim ranokršćanskim crkvama po čitavoj makro i mikroregiji. Naravno, ovaj hipotetički korak dalje koji smo pokušali učiniti tek treba ovjeriti arheološkim istraživanjima.

Kostur zbivanja u Ravnim kotarima od dezintegracije suvereniteta zapadnorimske države nad istočnom obalom Jadrana u V. stoljeću do punog izlaska mlade hrvatske kneževine na povijesnu pozornicu u IX. stoljeću može se rekonstruirati tek u najširim crtama zbog gotovo potpune šutnje izvora, uglavnom vezanih uz crkvena zbivanja. Neko svjetlo ipak bacaju numizmatički nalazi: tako je u Smilčiću nađen vrlo rijedak sitni srebrni dekanumij ostrogotskog kralja Atalarika (526.-534.), ravenatske kovnice, dok je u blizini Stankovaca 1930-ih slučajno iskopan još rjeđi zlatni *tremissis*, langobardska imitacija bizantskog novca ranoga VIII. stoljeća.¹⁹ Oba svjedoče o snažnom i kontinuiranom interesu sukcesivnih zapadnih hegemonâ (prvo Ostrogotskog, zatim Langobardskog kraljevstva) za strateški važna istočnojadranska područja, posebno za resursima bogate Kotare.

Doseljenje Slavena i Avara početkom VII. stoljeća prijelomni je događaj oko kojega se konvergiraju niti novoga načina života. Kopnena magistrala Akvileja – Senia (vicinalna ili magistralna cesta) – Siscia – Sirmium – Naissus – Serdica – Konstantinopol i druga, južna: Akvileja – Senia – Burnum – Salona – Naronâ – Dirahij – Herakleja Linkestis – Solun – Konstantinopol prestaju funkcionirati zbog sveprisutnosti barbarskih osvajača. Zadržavajući dio svoga kolonijskog agera, zajedno s tamošnjim stanovništvom koje im je gravitiralo, primorski gradovi za više stoljeća ulaze u opoziciju – etničku, jezičnu, pravnu, konfesionalnu, ali i duhovnu, kulturalnu – prema zaleđu, sada slavenskom, u kojem nekadašnji gradovi, sada i prometno izolirani, brzo zamiru. Neki drugi – doduše uglavnom pri obali, ali i pojedini strateški odabrani punktovi u unutrašnjosti – ipak preživljavaju, čak postajući pravim konkurentima episkopalnim gradovima drevna urbaniteta rasprostrtima uzduž obale, zadojenima bizantskim tradicijama. Tako se antička Enona u liku srednjovjekovnog Nina u IX. stoljeću transformira u jedno od središta svjetovne i duhovne vlasti Hrvatske kneževine.

Nova situacija stvorila je dihotomiju između bizantskih Istre i Dalmacije (svedenih na niz naselja skučenih u vlastitim, redovito međusobno nepovezanim astarejama) u kojima su se fosilizirale preostale funkcije i institucije kasne antike i višestruko prostranije unutrašnjosti pod slavenskom rodovskom vlašću. No, oba su susta-

¹⁸ B. Migotti, 1991., str. 45, kat. 80, s citiranom starijom literaturom donesenom i ovdje. Autorica uz navedenu lucernu spominje i brojne antičke nalaze, ulomak vjerojatno kasnoantičkog sarkofaga te ruševinu srednjovjekovne crkve Sv. Jurja na potencijalno ranokršćanskom lokalitetu Crkvina južno (!) od Kule Jankovića. Lokalitet je sa znakom upitnika smješten u Katalošku grupu III (predmeti s ranokršćanskim obilježjem koji svjedoče o ranokršćanskom ambijentu, ali ne i pripadajućoj arhitekturi). Usp. također srodna zapažanja na temelju novijeg rekognosciranja istog terena: M. Sinobad, 2008., str. 176-177.

¹⁹ I. Mirković, 1987., str. 85 i T. 3,1 te 3,2. Autor pretpostavlja da je u potonjem slučaju vjerojatno riječ o imitaciji zlatnika Justinijana II. Rinotmeta (685.-695., 705.-711.).

va dijelila strukturiranje u autarkičnim jedinicama, determiniranim geomorfološkim zadatostima. Ono se u bizantskim gradovima manifestiralo radikalnim prestrukturiranjem gradskih funkcija, upućenošću moru te samo formalnom međusobnom povezanošću pod egidom carskog pokroviteljstva, dok je u sklavinijama oblikovanje političkih formi na manjem, samodostatnom području također norma. Razlikuju ih, dakako, etnos, jezik, duhovna kultura, baština te raznovrsna druga obilježja, sve do, Rimljanima tuđeg, načina ratovanja.

Stoga je za dobar dio zadarskog agera, pa i Ravnih kotara, slavenska invazija u VII. stoljeću presjekla niti kontinuiteta; prostornim, kulturnim i vjerskim žarištem ostao je negdašnji lader, ali se sada gradska jezgra u radijusu utjecaja poklopila s ocrtanim teritorijalnim profilom. Time, dakako, ne želimo reći kako u ovom razdoblju nije postojalo međusobne osmoze dviju cjelina, razmjene iskustava ne samo u svakodnevnoj komunikaciji već i u duhovnoj nadgradnji. Ali je neosporna činjenica da do u osvit IX. stoljeća, prema raspoloživim izvorima, u tim odnosima ne nastupa nikakva kvalitativno nova promjena, nikakav pomak od stanja koje je definirano još u VII. stoljeću. N. Jakšić upozorio je ipak u nedavnim istraživanjima na ulogu crkvenih jedinica u zaleđu koje su preživjele doseobu, te ih se ne može shvatiti drukčije doli kao institucije u kojima nije bilo diskontinuiteta.²⁰ Uloga crkvenih matica i inače je u ovim vremenima bila presudna. One, u mutnom vremenu, postaju zalag kontinuiteta, stožerni orijentir čije svetinje (relikvije svetaca, često lokalnih prvokršćanskih mučenika, mjesta njihova štovanja i druga sveta mjesta) – neka nam se dopusti analogija – funkcioniraju poput paladija, drevne svetinje s kojom se, u kolektivnoj svijesti, identificira.

Nositelji kontinuiteta raspoznaju se u starosjedilačkom stanovništvu, a njegova svjedočanstva u naseobinskom i kulturnom »dugom trajanju«, s kojim je usko povezana hagioforna i toponimna onomastika. Neprekinutost života u VII. i VIII. stoljeću, kao važna karika između ranokršćanskog i predromaničkog razdoblja na ovom prostoru, ponajviše se očituje upravo održavanjem kulturnih funkcija u bogoslužnim prostorima ranokršćanskog postanka, njihovim naslovnici i s njima povezanim sanktoremima. Ta svjedočanstva jasno govore o stalnosti boravka i, uvijek na jednakim, za život pogodnim mjestima, rasporeda stanovništva otprije privedenog kršćanskom misteriju. Tu ni slavensko doseljenje u VII. stoljeću nije moglo na bitno nov i kvalitativno drugačiji način poremetiti ranije utvrđene odnose. Preslojavanje pučanstva se, čak i u vrlo povišenim neprijateljskim tenzijama, neumitno oslonilo na zatečenu autarkičnu organizaciju, preuzevši barem djelomice postojeće gospodarske, a onda i političke odnose. Susreti i prožimanja zacijelo su od samog početka kao zajedničku polazišnu bazu imali ekonomiku, pri čemu je interferencija bila dvo-smjerna (mada možda nešto izraženija na račun došljaka), što vrlo lijepo pokazuju grobni nalazi. Stoga slika prostora VII. i VIII. stoljeća koji je i u svijesti suvremenog povjesnika naviknutog na konvencionalne

²⁰ N. Jakšić, 2008.

sheme katkad još sav u binarnim opozicijama – sa Romanima uz rub mora tijesno opkoljenima Slavenima s druge strane – nužno zahtijeva preispitivanje takvih crno-bijelih historiografskih konstrukta. Niz prežitaka u institucionalnim, kulturalnim i fortifikacijskim struktura u zaleđu jasno kazuje kako potiranje starog nakon slavenske doseobe nije bilo posvemašnje, već štoviše, da su opstale strukture dale okvir (i mjeru) budućemu razvitku.

Samo je u okolici Kašića i Smilčića pronađeno – u kampanjama tijekom nepune četiri godine – šest izuzetno bogatih arheoloških lokaliteta: na položaju Mastirine jugoistočno od Kašića šesterolisna predromanička crkva s tzv. starohrvatskom nekropolom (132 ukopa); još jedan segment nekropole otkriven je četvrt kilometra jugoistočnije od Mastirina (37 grobnica); iduće ranosrednjovjekovno grobište pronađeno je, ovog puta dva kilometra zapadnije, na položaju Maklinovo brdo; u Čerincu su se iskristalizirala čak dva nalazišta – jedno oko jednobrodne romaničke crkve (Čerinac-Crkvina) s kasnosrednjovjekovnim grobljem i drugo, nešto južnije, na lokalitetu Grede (149 grobnica iz IX. i X. stoljeća); napokon, na Dračama između Mastirina i Razbojina utvrđeno je jedno kasnosrednjovjekovno ukopno mjesto (80 grobova).²¹ Nepuni kilometar zapadno od neolitskog lokaliteta Smilčić, u Biljanima Donjim, pronađena je nekropola sa ukopima iz ilirskog, rimskog i ranosrednjovjekovnog, tzv. starohrvatskog razdoblja. Najmlađi sloj se prema grobnim priložima (sa značajnim analogijama prema priložima lokaliteta Ždrijac u Ninu, Maklinovo brdo i Kašić) okvirno datira u VIII. stoljeće.²² Još je jedan zoran primjer preslojavanja, u kojem je raniji sakralni značaj toposa uputio genu kasnijih nekropola, koje su tako sjele na tradiciju ranijeg, poganskog sakralnog mjesta. Pošto je u kasnijim arheološkim kampanjama istražena i Begovača u Biljanima Donjim, time je zatvoren trokut Kašić-Smilčić-Biljane, kvantitativnim i sadržajnim bogatstvom gotovo nenadmašen areal za proučavanje ranosrednjovjekovne materijalne kulture Hrvata. Golemo groblje na Begovači bilo je, po svemu sudeći, u kontinuiranoj upotrebi od konca XI. do XVII. stoljeća (najstariji ukopi datiraju se prema starijim istraživačima u kraj VIII. ili početak IX. st., prema N. Jakšiću u kraj XI. st.);²³ posljednju arhitektonsku fazu na lokalitetu predstavlja kasnoromanička crkva, koja je preslojila ranokršćansku bogomolju velikih dimenzija.²⁴ Istraživanja prežitaka ranokršćanskih crkava u ranosrednjovjekovnom kulturnom pejzažu pagusa provedena posljednjih desetljeća sve jasnije pokazuju kako su relativno znatni brojevi ruralnih sakralnih objekata iz V. i VI. stoljeća. preživjeli »i fizički i kao institucije« (N. Jakšić) period Seobe naroda tijekom VII. i VIII. stoljeća., neprekinutim, makar možda stišanim, radijusom utjecaja kao kulturna, upravo župska žarišta, da bi dočekala cjelovito osuvremenjivanje u predromaničkom periodu IX. stoljeća. praćeno dodatnom afirmacijom njihove funkcije.²⁵ Taj očigledni kontinuitet implicira zadržavanje njihove funkcije u određenoj mjeri i tijekom »tamnih stoljeća«.

²¹ Iscrpnije: D. Jelovina – D. Vrsalović, 1981., str. 55-56.

²² J. Belošević, 1975., str. 103, 109.

²³ D. Jelovina – D. Vrsalović, 1981., str. 106-107, 109, 132; N. Jakšić, 1989., str. 429.

²⁴ Šire o problemu: N. Jakšić, 1989., *passim*; 1995., str. 39.

²⁵ Usp. N. Jakšić, 1989., str. 422-423; 1995., *passim*. Odabrani primjeri u izboru N. Jakšića: Sv. Martin u Pridrazi, Sv. Asel u Ninu, Sv. Ciprijan u Gatima, Sv. Bartolomej u Galovcu, Crkvina na Begovači u Kašiću, Sv. Andrija u Zatonu kod Nina, Sv. Marija u Ninu.

²⁶ N. Jakšić, 2000a., str. 111-112 ukazuje na taj neobično važan podatak.

²⁷ I. Anzulović, 1998., str. 69; J. Brtan, 2002., str. 106.

²⁸ I. Anzulović, 1998., str. 70.

²⁹ Ovo, među rijetkima, ističe Ž. Rapanić, 1980., str. 198. Inače se u literaturi, čak i u novijoj, često povlači mišljenje kako crkvena zdanja, čak i ona monumentalna, mogu stajati posve izolirano, a ne pokušava se utvrditi njihova moguća funkcija (kongregacijska, cemetrijalna, ...).

³⁰ N. Jakšić, 1989.; 1995., str. 39 i bilj. 24. Usp. također V. Delonga, 1996., str. 180-182, 183. Posvetni natpis: [... pr]O REMED(io) A(n) IME SVE REN(ovavit) HVNC TE[implvm...] datira iz druge polovine IX. stoljeća, kada je nepoznati hrvatski dostojanstvenik s tipičnim dočetkom imena na -sclavus, *pro remedio animae suae* dao obnoviti i proširiti ranokršćansko svetište kao svoju obiteljsku donaciju. Ostacima posvetnog natpisa pripadaju i drugi ulomci s lokaliteta: DE DONIS D(e)I E[...]; [...] OISCL[avus (avo?)...]; [...]BRT[...]; [...]vn]A CVM CO[nivge...]; [...]IO[...] iz kojih je razvidno da se radi o obiteljskoj donaciji tj. o jednoj *ecclesia privata*.

³¹ „1468 tada pridose Turci najprvo u Hrvate i učiniše velika zla od ljudi i od blaga. 1473 tada pridose Turci u

Ubikacija naselja kojemu je pripadala ova masovna nekropola (ukupno su istražena 604 groba) otvara poseban problem nacionalne arheologije, prisutan i u drugim slučajevima. Uistinu golem broj crkava na promatranom prostoru (ne samo u Lučkoj županiji, već i u Ravnim kotarima, zadarskom zaleđu uopće) pokazuje koncentraciju naseljenosti starosjedilačkog stanovništva: u Kačinoj Gorici (etimologija se vuče iz gentilnog imena Kačića, koji su ondje imali posjede),²⁶ koja se ubicira jugozapadno od Kule Jankovića, između Stošije i Zvizde, postojala je i crkva posvećena sv. Petru;²⁷ u jednom drugom selu koje je zauzimalo povijesni prostor Islama, Trščanima (između današnja dva Islama), nalazilo se sakralno zdanje gdje se častio sv. Mihovil.²⁸ Crkve, naime, u načelu ne egzistiraju u „zrakopraznom“ prostoru, i gotovo su uvijek poticaj razvitku okolnih naseobina.²⁹ U sjevernoj Dalmaciji ta je situacija izražena čak i više nego drugdje: u prvoj fazi ranosrednjovjekovnog razdoblja (VII. i VIII. stoljeće) na području, primjerice, zadarskoga agera gotovo da i nije bilo sakralnih zdanja podizanih *ex nihilo*, već su redovito sjedala na kasnoantičke objekte. I u slučaju Begovače naseobinsku maticu valja tražiti negdje u blizini. Izuzetno važan kulturni centar (i za šire područje) svakako se u kasnoj antici nalazio pod starohrvatskom nekropolom na Begovači, koja ga je naknadno devastirala, preslojivši ga predromaničkim i kasnije romaničkim zdanjem.³⁰

Sve te Begovače, Crkvine, Mastirine i Manastirine, Mijoljače i Mihovilovci... govore jasnije od riječi koliko je, u predturskom vremenu, pejzaž između Zrmanje i Krke (ali i južnije, sve do Cetine, Neretve...) bio priveden standardima vremena, prožet crkvenim zdanjima rasprostrtima na području čiji je doseg iz današnje perspektive gotovo nesaglediv. Seoske zajednice koje su ih pratile, sa vlastitim grobljima, gospodarstvima, kurijama i trgovištima, bijahu gusto smještene, nadohvat ruke jedna drugoj, često na udaljenosti koja je jamčila barem vizualnu komunikaciju, gotovo ne ostavljajući ostatka na kartama tog područja. Nasuprot uobičajenoj mentalnoj slici prostora lišenog ikakve civilizacijske crte, uvidom u izvorne dokumente i materijalne tragove kristalizira se slika kulturnog pejzaža koja bi se najbolje mogla opisati kao geografski i demografski *horror vacui*, u oštroj konfrontaciji spram klišeizirane „puste zemlje“ Ravnih kotara i kršne Bukovice. „Pred nama uskrsava krajolik do zadnjeg centimetra zasićen hrvatskim toponimima, jedan među izgubljenim hrvatskim zavičajima kojega arhivi ranijih stoljeća otkrivaju u zapanjujućem broju sela i naselja, utvrda, sakralnih građevina i arheoloških lokaliteta“ (Joško Belamarić). Još u punini XVI. stoljeća – i nakon razornih osmanlijskih pohara – ovom prostoru kroničari suvereno tepaju „v Hrvatih“.³¹

To za nas izgubljeno stanje posljednji registrira – već načeto turskim ekskurzijama – Petar Zoranić u svojim *Planinama*, prvom romanu hrvatske književnosti (dovršenom 1536., ali objavljenom tek 1569. godine). Zoranić, i sâm izbjeglica pred osmanlijskim nasrtajima

(obitelj mu se sa svog patrimonijalnog posjeda pod Velebitom sklana najprije u Nin, napokon potkraj XV. stoljeća u Zadar), stvorio je u svom domoljubnom zanosu pastoralni roman u prozi (s lirskim ekskursima), nakon Sannazzarove *Arcadije* (1504.) prvi europski odjek te književne vrste.³² Zoranićeva su Arkadija, posve u skladu s humanističkom topikom – upravo dinarske planine, hrvatska Arkadija. Štoviše, cilj njegova hodočašća jest „vilenica“ Dejanira, iz čijeg imena izvlači fantastičnu etimologiju oronima Dinara. Neobično putovanje iz primorskih krajeva u planine omogućuje autoru da razvije bogat spektar pastoralno-mitoloških *loci communes*, u kojem važnu ulogu igraju deskripcije čitavih rodova flore i faune („mnoga polja, dolce i brda, dubrave, luzi i gore“, sve u ključu Ovidijevih *Metamorfoza*). Drevni nobilitet Zoranićev, kao i želja za celebracijom domovine, reljefno se ocrtava u njegovim lamentacijama: dok pastiri-namjernici pjevaju pjesme „od rasute baščine“, Turci u cijeloj priči funkcioniraju, površno kamuflirani, kao istočni vukovi što napadaju njihova stada (jedan drugi pastir čak deklamira Marulićevu *Molitvu suprotiva Turkom!*). Premda Zoranićev itinerer nije fiktivan (jasno su prepoznatljive lokacije Zadra, Nina, Velebita, Dinare, ...), ipak je riječ o jednom komornom *voyage autour de ma chambre* (da parafraziramo slavni naslov Xaviera de Maistrea, čije je pariško izdanje iz 1886. posjedovao i Vladan Desnica), kabinetskom putovanju vođenom uz pomoć – tada recentne – geografske karte Mattea Pagana, vjerno reproducirajući sve njene nedosljednosti, pa i otklon od četrdesetpet stupnjeva (kako pokazuju istraživanja Ive Petriciolija i drugih³³). U ključu čitanja tog fantastičnog putopisa nalazi se pouzdana svijest o suvremenoj konfrontaciji do koje je dolazilo između novih prilika, čiji su vjesnici bili Turci, i stare hrvatske kulture na tom području, jednog svijeta u nestajanju.

O svim ovim umrežavanjima jasnije od riječi govori činjenica kako je jedan od predaka Petra Zoranića, Zoran Tetačić, početkom XV. stoljeća župnikovao u Trščanima, selu na *Via magna* jugoistočno od Učitelja Vasi.³⁴ Istom Zoraniću u jednoj se „pripovisti“ njegova romana ukazuje sjena Jurja Divnića (umro je 1530., šest godina prije sastavljanja *Planina*), ninskog biskupa, epistografa (autor je latinske poslanice Aleksandru VI., prvog izvještaja o Krbavskoj bitci, datiranog samo osamnaest dana nakon nje) i zaslužnog zaštitnika svoje dijeceze od osmanlijske pohare. Divnićev istoimeni sinovac (brat Jakova, koji je naslijedio strica na ninskoj biskupskoj katedri), desetak godina nakon Zoranićeve vizije unajmit će zadarskom građaninu Ivanu Rajmundu prihode s posjeda ninske biskupske menze u Islamu za 35 dukata godišnje.³⁵ U svoti N. Jakšić prepoznaje indicij za čvršće utvrđivanje veličine biskupova posjeda.

Islamsko područje je u ranosrednjovjekovnom razdoblju inkorporirano – zajedno sa susjednim Posedarjem – u županiju Luka koja je, sa sjedištima u Ostrovici, Podgrađu i Nadinu, okupljala srednjo-

Hrvate na Božić. I staše v Hrvatih 15 d'n i učiniše velju zla. 1499 tada pride Skendjar baša s Turci v Hrvate na 20 i prvog ijuna i vzeše ljudi sedam tisući. I živine vele i male 1700. I ubiše dom Ivanka na Hračah i dom Luka na Račicah. I dom Martina na Mahurcih. I dom Jurija Oplanića na Praškvičih. I dom Jakova na Trščah. I dom Vida na Mirah. I dom Stipana na Rogovi pisca. Bog im dai pokoi vični. Amen“. Zapis kroničara fra Šimuna Klimentovića iz Lukorana na Ugljanu. Usp. I. Kukuljević-Sakcinski, 1857a., str. 34-35. R. Jelić, 1989., str. 130-131 iznio je mogućnost da je Jakov „na Trščah“ zapravo don Jakov Gunjić, župnik Trščana u susjedstvu Učitelja Vasi. On se spominje 1482. i 1489. godine. Međutim, N. Jakšić, 2000a., str. 242 sasvim pouzdanom utvrđuje kako se radi o srednjovjekovnom selu Tršci (mikrotoponim sačuvan do našeg vremena u Galovcu kod Zadra, gdje je arheološkim istraživanjima otkriven ranokršćanski kompleks Sv. Bartolomeja). I ono se nalazilo u ninskoj biskupiji, a don Jakov je bio jedan od seoskih župnika koncem XV. stoljeća. Usp. također N. Jakšić, 1997., str. 39-40.

³² Iscrpno o Zoraniću i Planinama M. Kombol – S. P. Novak, 1992., str. 149-159 (s prilozima V. Jakić Cestarić, N. Kolumbića, T. Matića, F. Šveleca

i M. Tomasovića). Vidi i izdanje: Petar Zoranić, *Planine*, prijevod i komentari Marko Grčić, pogovor Josip Bratulić, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1988.

³³ I. Petricioli, 1969.

Usp. također: K. Čvrljak, 1990. O renesansnoj percepciji planine usp. M. Šarić, 2007., str. 223.

³⁴ J. Brtan, 2002., str. 94.

³⁵ N. Jakšić, 2000., str. 93-94 i bilj. 19. Spis datira iz 1547. Usp. također R. Jelić, 1989., str. 135. O Divnićima usp. O. Perić, 1993. i L. Čoralić, 1993.

³⁶ L. Kos, 1987., str. 70-72; J. Brtan, 2002., str. 7.

³⁷ L. Kos, 1987., str. 67.

³⁸ N. Jakšić, 2000a., str. 91-134 i sl. na str. 133.

³⁹ CD XVII, 69. Usp. također R. Jelić, 1989., str. 98.

⁴⁰ Interesantna je autorova pretpostavka, iznesena u članku i u izlaganju kojemu je na XIII. međunarodnom kolokviju Međunarodnoga istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek „Elite i arhitektura u srednjemu vijeku“ u Motovunu prisustvovao autor ovog teksta (M. Ančić, 2006.), kako su obje šesterolisne crkve u XIV stoljeću bile oslonac koji je revizorima nekadašnjih kraljevskih imanja u Dalmaciji (dezintegriranih paralelno sa slabljenjem kraljeve moći od druge polovice XIII. stoljeća) poput kakva vizualnog repera označavao

vjekovne Ravnne kotare, tada sa znatnim dijelom današnje Bukovice (Karin, Kistanje, Obrovac i dr.).³⁶ Teritorij je bio izuzetno strateški značajan, budući da je kroza nj tekla trasa jedne od vitalnih komunikacija, frekventnog trgovačkog puta koji je, s polazištem u Zadru, zaobilazio Velebit u pravcu Knina i Ostrovice. Ondje se priključivao na znamenitu cestu (*via magna* srednjovjekovnih dokumenata) što je iz današnje Slovenije preko Zagreba i Siska tekla dolinom Une (via Bihać) prema Jadranu.³⁷

Širi areal današnjega Islama u srednjovjekovlju su zauzimala naseља Grgurice, Učitelja Vas, Trščane, Kačina Gorica, Rejane, Paprčane, Kašić, Rocane, napokon Čerinci.³⁸

Značaj mikroregije podcrtava malo navođena vijest kako 1370-ih u Kašiću boravi herceg Karlo Drački, zlosretni Karlo II. (1385.-1386.) hrvatsko-ugarske povjesnice. U srednjovjekovnim naseobinama u Kašiću, kao i u Dolcu, još u IX. stoljeću podignute su šesterolisne, kasnije preinačene crkve. U Dolcu kod Novigrada (Pridrazi) nakon oslobođenja iz Paližnina zatočeništva u Novigradu 1387. godine nakratko je utočište našla kraljica Marija.³⁹ Baveći se kasnijim životom tih dvaju kompleksa, Mladen Ančić nedavno je ponudio novo čitanje njima prigrađenih objekata, ranije smatranih samostanima, interpretirajući ih kao *curiae* – kraljevski posjed novoga tipa koji nastaje u XIV. stoljeću.⁴⁰

II.

Istraživanje života današnjega sela Islam, Grčkoga i Latinskoga, u srednjovjekovnom razdoblju, u vrijeme njegove pripadnosti županiji Luka, bijaše otežano nepoznavanjem srednjovjekovnog toponima toga naselja, koji je u ranomu novomu vijeku preslojen novim nazivom „bedem islama“. Kako je identifikacija srednjovjekovnoga pretahodnika Islama *condicio sine qua non* za bilo kakvu raspravu o njegovu povijesnom i prostornom razvoju, nametala se potreba da se u pojedinim naseljima registriranim – više ili manje u kontekstu ovog areala – u aktima iz zadarskih arhiva prepozna suvremeni Islam. Stoga se od tom problemu mnogo raspravljalo, još od vremena C. F. Bianchija, ali bez uspjeha.⁴¹ Mišljenja su se razilazila kako oko toponima (Vespeljevac, Četiglavac, Starošane) tako i oko metodologije. Tek je N. Jakšić 1985. godine, analizirajući izvornu građu, došao do zaključka kako se Islam u mletačkim aktima, još u XVI. stoljeću, spominje kao utvrđeno selo Učitelja Vas (*Vcitegli*, *Vciteli*, *Vitegli*; Grga Novak zalagao se za lekciju „Učitelj“, ne ubicirajući toponim). Nepriječornost ovog rješenja potvrđuje još jedna vijest koja se odnosi na 1647. godinu iz *Commissiones et relationes Venetae*, gdje Apostolo Zeno u jednoj laudi Leonardu Foscolu iz 1647. godine eksplicite koristi inačicu *Islam Ocitegl*.⁴² Riječ je, dakle, o prijelaznom obliku koji, još čuvajući predaju o starijem toponimu, svjesno uključuje političku i teritorijalnu stvarnost suvremenosti, kada se na pragu XVII. stoljeća

nekada puko utvrđeno selo supstituira novom utvrdom i novim imenom, ovog puta turskim.

Začudo, predturski toponim *Vcitegl* u zadarskim se arhivskim spisima susreće tek jednom, u relativno kasnoj ispravi iz 1436. godine, u sufiksalsnom obliku *Vciteglianus*. Ipak, skrupulozna analiza N. Jakšića ne ostavlja mjesta sumnji u istovjetnost s ranije spomenutim toponimom *Vcitegl*, već i radi toga što ga se u dokumentu smješta na isti položaj, između Biljana Gornjih i Baštice.⁴³ Kako je dokument iz 1436. godine o kojem je riječ zapravo registar sela dužnih desetinu ninskom biskupu, a čija je interpretacija otežana davnim tvrdnjama Luke Jelića o navodnom posjedu ninskog biskupa upravo na području Islama,⁴⁴ on priziva iscrpniju analizu u okviru razmatrane problematike. *Via Magna cesta vocata tendens per Lucam* srednjovjekovna je komunikacija koja je tekla pravcem Nin – Islam – Kašić – Smilčić – Biljani Gornji – Benkovac – Ostrovica – Knin. Osam kilometara duga dionica prolazila je kroz Novigradski distrikt. Nikola Jakšić je – prateći gotovo metar po metar ovu dvadeset kilometara dugu cestu – minucioznom analizom rekonstruirao njen tijek, ubiciravši na desetke toponima.⁴⁵ Upravo su se po ovoj cesti, uzduž središta sklavinije, u okviru paradigme „od Nina do Knina“, rasporedili neki od ključnih punktova ranosrednjovjekovne hrvatske države, središta prvog, predromaničkog kulturnog pejzaža.⁴⁶ Nakon spomenute analize postalo je jasno kako je L. Jelić historijsko uporište za toponim *Chetiglavaz* kao islamski posjed ninskog biskupa u XIII. stoljeću pronašao u dokumentu naslovljenom *Privilegium Regium episcopo Nonensi et Successoribus in villa Islam*. Riječ je o jednom od tri prijepisa listine iz 1266., sačuvane u potvrdi primorskog bana Stjepana od 25. lipnja 1272.⁴⁷ Sva tri prijepisa potječu iz XVII. stoljeća (druga dva čuvaju se u zadarskom arhivu), no treći je 1907. godine bio nepoznat priređivačima *Diplomatičkog zbornika*; posljedično je ispušten iz te zbirke. On je kao diplomatska građa ušao 1675. godine u zbornik ninskoga biskupa F de Grassija koji nosi naslov *Monumenta ecclesiae Chatedralis Nonae* (poznat i kao *Liber Rubeus*).⁴⁸

Poveljom, izdanom u Zagrebu 16. kolovoza 1266., Roland, *banus totius Sclavonie*, udovoljava molbi ninskog biskupa Samsona II., darujući njegovoj crkvi posjed Četiglavac (doduše s tek malo kmetova), precizno definirajući međe. Opisane međe posjeda ninske biskupske menze odnose se na toponime i orijentacijske repere područja današnjih naselja Islam Grčki i Islam Latinski. Zbog njegove važnosti donosimo dio s opisom međa biskupskog posjeda u cjelini:

Prima meta incipit ab ostio ecclesie S. Georgii, inde tendit ad partem meridionalem ad Camen brod, (ubi) transit Potoch et iuxta eadem partem vergit in alium potoch qui separat... inde uenit ad unum arborem illicis quod est ante ecclesiam (aliam) sancti Georgii (F de Grassis: ad unam iacuram, et inde uadit ad fine siluam) ubi est una magna Arbor illicis, deinde uadit ad unum campum qui dicitur Valle

njihovu lokaciju. S obzirom na smještaj nekih drugih šesterolisnih svetišta istoga tipa i datacije čini se da bi bilo teško umnožiti takve primjere.

⁴¹ Vidi pregled mišljenja u: N. Jakšić, 1985., str. 336-337.

⁴² N. Jakšić, 1985., str. 338.

⁴³ N. Jakšić, 1985., str. 339-340.

⁴⁴ Ponešto nekritički Jelićeve argumente prihvatio je B. Gušić, 1971., str. 150.

⁴⁵ Usp. spec. N. Jakšić, 1984.; 2000.

⁴⁶ Usp. M. Jurković, 1992.

⁴⁷ CD V, 390.

⁴⁸ Usp. temeljni rad o *Liber Rubeus*: J. Kolanović, 1969. Taj se svezak čuva u Nadbiskupskom arhivu u Zadru.

che per la (Vallis Chepla) ubique in fine campi est una gomilica et inde uadit ad unum arborem per siluam iuxta quam est unus lapis, inde uenit ad unum fontem (forum) putei Cherch dictum (dicta), et fluentem postea uadit Gianu Luch (Gianciluch) ubi est gomilica, e deinde tendit per silvam ad villam Mirch, et deinde uergit uersus briuia uiam Possedarie et inde uenit ad unum fontem putei Radich nominatum ad partes horientalis propr villam, postea uenit per villam ad domum episcopi Sansonis (Sampsoni) et inde reuerit ad hostium predictum ecclesie sancti Georgii in priorem metam ubique terminatur.

Prvi toponim nakon početne točke, nakon crkve sv. Jurja – *Ca-men brod* – lako je prepoznat u i danas postojećem toponimu *Kamen most*, što se odnosi na ruševine mosta ponad potoka Baštica, u segmentu njegova toka koji vijuga nepun kilometar zapadno od Islama, paralelno s cestom i obalom Novigradskog mora. Ostale toponime na toj, zapadnoj odnosno sjeverozapadnoj međi, nije bilo moguće identificirati.

Kolacioniranjem toponimâ registriranih u kraljevskim i banskim privilegijima posedarskim knezovima iz 1219. i 1249. godine⁴⁹ s citiranim podacima iz 1266. godine, zatim s mletačko-osmanlijskim razgraničenjem na ovom prostoru od 1576. godine nadalje, napokon s općom slikom stanja u katastru iz 1826., bilo je moguće precizno rekonstruirati jugozapadnu među veleposjeda posedarskih knezova prema povijesnom teritoriju Islama (odnosno sjeveroistočnu granicu posjeda ninskog biskupa). Utvrđeno je kako se taj limes u dugom razdoblju od XIII. do XIX. stoljeća doslovno nije mijenjao: poštivan je u svim razgraničenjima, uključujući ono između Soranza i Ferhad-paše iz 1576. godine, nedirnut smjenom političkih suvereniteta kroz vjekove, da bi, konačno, bio vjerno reflektiran austrijskom katastarskom izmjerom u prvoj četvrtini XIX. stoljeća. Štoviše, i sjeverozapadni segment međa podudaran je s katastarskim razgraničenjem (koje i danas važi) između Smilčića, Islama i Posedarja.⁵⁰ Sjeveroistočna međa Samsonova posjeda tekla je od izvora današnjeg potoka Rakitovac (hidronim *Janchulovaz* iz 1826., odnosno *Janina loqua* iz 1219., odnosno *Gianciluch* iz 1266.), zatim rubom između šume i ceste do vrela Mirača (toponim se, gotovo bez korupcije, očuvao u svim zapisima od 1219. do 1826.), potom prema istoku presijecajući put ka Posedarju (danas komunikacija Režane-Podgradina-Posedarje) s krajnjom istočnom točkom kod jednog drugog vrela, ovog puta Radić (toponim se nije sačuvao, ali prema doprijašnjim geografskim odrednicama jedini kandidat je bunar Lilovac), napokon kroz selo do kuće biskupa Samsona, odnosno sad već južnom granicom posjeda do crkve sv. Jurja, zatvorivši tako puni krug.

Kako je naprijed spomenuto, toponime na potezu od Kamen broda do Jankulovca nije se uspjelo prepoznati na terenu. Pretpostavljajući relativnu pravilnost tog dijela granice posjeda (cca. 3 km, prema N. Jakšiću), oblik se cjelokupnog zemljišta darovanog ninskom biskupu pomalja kao nepravilni trokut površine do 10 km².⁵¹

⁴⁹ Riječ je o ispravama CD III, 176 (privilegij Andrije II. iz 1219.) i CD IV, 391 (privilegij bana Stjepana iz 1249.). Ipak, postoje dvojbe oko autentičnosti prve povelje, usp. T. Raukar, 1977., str. 49, bilj. 98.

⁵⁰ N. Jakšić, 1985., str. 342-345, spec. bilj. 27, 29, 33.

⁵¹ N. Jakšić, 1985., str. 346.

Chetiglavaz u ovom opisu doista funkcionira kao jedna od lekcija za ime naselja koje je prethodilo današnjem Islamu (bilo kao korup-tela, bilo kao originalni naziv, u svakom slučaju odbljesak vrlo stare tekstovne predaje). U kasnijim grafijama, kroz XV. i XVI. stoljeće, učestaliji je oblik *Učitelja vas*, odnosno *Učitelja selo*, koji je, čini se, i ispravniji.⁵²

Čak bi se – uz malo smjelosti – moglo čvršće prionuti uz duhovitu pretpostavku N. Jakšića, koju usputno iznosi, prema kojoj bi ime ove srednjovjekovne utvrde proizlazilo iz rodovskog imena „Cit“ ili „Citelji“, najpoznatijeg po svom predstavniku Petru *de genere Cithorum*, jednim od dvanaest ugovaratelja znamenitog pakta s kraljem Kolomanom iz 1102. godine.⁵³ Posjednici zemlje u Ravnim kotarima, staroj jezgri sklavinije, sve do turskoga osvojenja bili su upravo predvodnici hrvatskoga rodovskog plemstva – Kurjakovići, Mogorovići, Kačići, Gušići, Šubići,⁵⁴ ... što ovu hipotezu čini još primamljivijom. Jedan će posedarski Gušić (Stjepan, sin Petra Slavogostova) 1384. godine prodati neke svoje zemlje u selu *Cetiglauas*.⁵⁵

Ono što je u svemu ovome značajno za naš kontekst, u okviru razmatrane problematike Kule Jankovića, jest neobično važna činjenica da se Kula nalazi upravo na potezu južne međe novostečenog posjeda biskupa Samsona iz XIII. stoljeća, na neprijepornoj dionici od bunara Radić (= Lilovac) do Kamen broda (= Kamen mosta), via crkva sv. Jurja. Ovu pak crkvu N. Jakšić razlučuje od postojećeg istoimenog svetišta uz sâmu Kulu, radije ga ubiciravši na položaj Crkvice, preciznije *Lakića podvornica*, nepunih pola kilometra zapadno od Kule. Redosljed navođenja tu je vrlo jasan: kako se linija granice od Radića (= Lilovca) postupno vraća na početnu točku, najprije ide selo (*postea uenit per villam...*), zatim biskupova kuća (*ad domum episcopi Sansonis...*), napokon crkva (*et inde reuerit ad hostium predictum ecclesie sancti Georgii in priorem metam*). Stoga ovdje iz niza razloga nije moguće vidjeti postojeću crkvu sv. Jurja (Đurđa) kao zaključnu početnu točku granice. Prije svega, u tom bi slučaju *domus episcopi Sansonis* ostao negdje istočno od ceste, između Lilovca i suvremene Kule Jankovića, a južna međa prostirala bi se direktno od Kule (tj. crkve) prema Kamen mostu, dezavuirajući *Lakića podvornicu*. Time bi redosljed ocrtavanja granice bio neobično poremećen – posebno s obzirom na selo, koje se pouzdano nalazilo uz cestu – a koje prema izričaju nedvosmisleno prostorno prethodi Samsonovoj kući (u tom bi se slučaju, u stvari, biskupova ladanjska rezidencija nalazila na područnom posjedu posedarskih kneževa!). Takvo gibanje međe, koja teče od Lilovca ka selu (na cesti), zatim se, prevaljujući isti put, vraća k biskupskoj kući da bi, nakon još jednog dramatičnog zao-kreta, ponovno prešla cestu – mada teoretski moguće – ne bi bilo racionalno objašnjivo.⁵⁶ Mnogo je vjerojatnije da se *domus episcopi Sansonis* nalazi sačuvan u svojoj sadašnjoj inkarnaciji kao Kula Stojana Jankovića; očito se izvorno radilo o monumentalnijem kompleksu, a jedini takav na potezu Lilovac-Lakića podvornica ostaju upravo

⁵² N. Jakšić, 2000., str. 92-94.

⁵³ N. Jakšić, 2000., str. 91, bilj. 9.

⁵⁴ S. Antoljak, 1962.

⁵⁵ N. Jakšić, 2000., str. 92.

⁵⁶ Štoviše, još se u XV stoljeću ninski biskup Natal u procesu u Zadru sporio oko dijela posjeda, pozivajući se na Samsonov privilegij i prilažući *pro domo sua* skicu spornog posjeda iz koje je očito da se između crkve sv. Jurja i biskupove kuće prostirao značajan prostorni hijat. Između njih, sjevernije, je selo *Cetiglavaz*. Usp. N. Jakšić, 2000., str. 92.

Dvori Jankovića, koji su, uz topos, kvalitetom sadržaja neprijeporno zadržali i funkciju ladanjskog boravišta.

Samson II. jedan je u nizu crkvenih prelata primorske Hrvatske ugarskog podrijetla. Prema kronici *Historia Salonitana* Tome Arhidakona (1200.-1268.), suvremenika tih događaja, posvetio ga je 1241. godine, malo prije svoje smrti, splitski nadbiskup Guncel, i sâm Ugrin (*Guncellus*, Gönczöl).⁵⁷ Tridesetih godina XIII. stoljeća. Guncel je posvetio za biskupe Senja Borislava (oko 1233.-1234.) i Ivana II. (možda oko 1240.), također redom svoje sunarodnjake.

Ninski biskup Samson II. se tako ubraja u plejadu prelata starozavjetnih imena i ugarskoga roda kakvu su u Splitu predstavljali, primjerice, nadbiskupi Manases (od 1111.) i Absalon (oko 1160.), listom eksponenti ugarske kraljevske kuće Arpadovića. U svojoj postojbini bio je vlasnik posjeda Lepled, u šomodskoj županiji (*in comitatu Simigiensi*), kojeg se prema ispravi iz 1269. godine obvezao po svojoj smrti vratiti županu Andriji, bratu čazmanskog prepošta Petra.⁵⁸ Bio je jedan od najdugovječnijih ninskih crkvenih pastira, s episkopatom koji se protegnuo na gotovo tri desetljeća,⁵⁹ sve do u sedamdesete godine XIII. stoljeća. *Venerabilis pater Samson de Nona* spomenut je, zacijelo ne tek slučajno, u povelji iz 1243. godine kojom kralj Bela IV. gradu Ninu potvrđuje *territorium, communitatem, confines et districtum*.⁶⁰ Kralj je potvrdu izdao na traženje upravo „prečasnog oca“ Samsona, dakako *una cum populo et uniuersitate eiusdem ciuitatis* (vjerojatno neće biti riječ samo o diplomatskoj frazi). Sljedeće godine Samsonu II. je pošlo za rukom od istoga vladara dobiti potvrdu privilegija njegova oca Andrije II. Ninjanima iz 1205. godine, ostvarenih možda za biskupovanja Samsonova starijeg imenjaka.⁶¹

Ipak, mada je očito odigrao veoma značajnu ulogu na ninskoj prvosvećeničkoj katedri, podaci o njegovu episkopatu vrlo su oskudni.⁶² Stoga je osvjetljavanje njegove uloge u procesu stjecanja kaštela i sela Učitelja Vas za ninsku crkvu tim dragocjenije. Kao i u slučaju ishodovanja potvrde ninskih privilegija, Samson je zacijelo potegnulo svoje veze u ugarskoj crkvenoj i državnoj hijerarhiji kako bi od kralja isposlovaio taj teritorijalni ustupak. Značajno je što kralj odredbe o tome donosi istodobno s odlukom o potvrdi ninskih privilegija, mada se sâm proces ulaženja u posjed oduljio na vremenski luk od preko dvadeset godina, sve do darovnice bana Rolanda 1266., odnosno njegove potvrde 1273. godine, kada biskup Samson nije više bio na životu.

⁵⁷ HS c. XI., p. 256: *Hos autem episcopos eiusdem ecclesiae suffraganeos suo tempore consecrauit* (sc. *Guncellus archiepiscopus*, op. I. B.): *In episcopatu Farenis consecrauit Nicolaum, qui erat canonicus Spalaten-sis. In episcopatu Seniensi consecrauit Borislaum, quo defuncto substituit ei Iohannem. In Nonensi ecclesia consecrauit Samsone. Omnes hi tres fuerunt Hungari natione.* Usp. također: M. Matijević-Sokol, 2002., str. 213-214.

⁵⁸ CD V, 505-506. Usp. također: M. Matijević-Sokol, 2002., str. 214.

⁵⁹ *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji-cerkev v Jugoslaviji*, str. 308 pogrešno ga datira između 1230. i 1241. godine. Njegov imenjak i dalji prethodnik, ninski biskup Samson I., spominje se u jednoj ispravi iz 1205. u arhivu samostana sv. Marije u Zadru: C. F. Bianchi, 1879., str. 207. Čini se da je bio kratkoga vijeka (već 1206. spominje se novi biskup), mada ga *Catalogus episcoporum ecclesiae Nonensis* zadarskog kanonika Ivana A. Gurata vezuje i uz 1208. godinu: Z. Strika, 2007., str. 119.

⁶⁰ CD IV, 202. Povelja je izdana prije 13. listopada 1243., a došla je do nas u sklopu kasnije njene potvrde Belina sina

III.

Izgleda da se stanovništvo Ravnih kotara počinje povlačiti pred Osmanlijama već potkraj XV. stoljeća, ostavljajući za sobom opustjele predjele, što je bilo posljedica prilično pasivne mletačke politike u obrani zadarskog zaleđa. Vjerojatno je to vrijeme kada se pejzaž Ravnih kotara počinje sve intenzivnije utvrđivati, odnosno strateški kontrolirati izgradnjom niza fortificiranih točaka kao fokusa i refugija na kojima bi se u takvoj situaciji lokalno stanovništvo moglo zadržati kao obrađivače mjesnih posjeda, istovremeno im usađujući osjećaj sigurnosti u nemirnim vremenima.⁶³ Uz državu i svjetovna lica, takve zahvate izvode i crkvene institucije, pa po svemu sudeći u jednome takvom zahvatu, možda obnovi starije utvrde, treba vidjeti i postupno izlaženje na povijesnu pozornicu toponima Stošija na prostoru jugozapadno od Kule Jankovića (koji se ponekad očituje kao oronim Stošina glava), između 1376. i 1519. godine (v. *infra*), sigurno utvrde koja je u srednjovjekovnom selu Dvin osiguravala tamošnje posjede zadarske nadbiskupije.

Učitelja Vas spada u red naselja koja su depopulizirana nakon učestalih osmanlijskih zalijetanja u hrvatski teritorij tijekom XV. i XVI. stoljeća. Već prije Ciparskog rata nalazilo se na pograničnom području, kao „ničija zemlja“ između mletačkoga *acquisto vecchio* i novoformiranog „vilajet Hrvati“ (između Podgorja, Obrovca, Nadina do Sinja i Cetine) s kadilukom Skradin, najkasnije 1528. godine. Ciparski rat, usprkos snažnoj simboličkoj poputbini koju je nosila kršćanska pobjeda kod Lepanta, za sâmo je zadarsko zaleđe bio porazan. Novo razgraničenje bilo je *de facto* rezultat diktata Ferhad-bega Sokolovića, bosanskoga sandžakbega (potom i beglerbega) koji je bio najzaslužniji za turske pobjede u Dalmaciji tijekom rata.⁶⁴ Ferhad-paša Sokolović zauzeo je Učitelja Vas 1570. godine. Bilanca nove granice označila je neupitnu regresiju s obzirom na stanje iz 1540. godine: tada je linija razgraničenja tekla od Obrovca na sjeveru preko Kotara, opasujući Islam, Nadin, Karin, Vranu, zatim zapadnom obalom Vranskog jezera prema Velimu, odakle je preko Krke išla na Skradin; od Skradina se spuštala gotovo pravocrtno do Solina i Kamena (kod splitskog Stobreča, tada još mletačkog) sve do granice Poljica (ona su tada posebna nahija unutar kliškog kadiluka).⁶⁵ U smjeni, pak, suverenitetâ iza 1571. godine, niska (kasno)antičkih obalnih i otočkih gradova koji su preživjeli avarsko-slavenske seobe između Istre i „Albanije“ (zapravo Kotora) – od Krka i Osora, Cresa, preko Raba, Paga, Zadra, Šibenika, Trogira, Splita, Hvara i Korčule – uglavnom su bili prepušteni sami sebi. Jedva razaznatljiva, tanka linija Dalmacije rastegnute pod kortinom planinskih lanaca duž čitave obale, naglašavala je distinktivnost – ali i kompaktnost – korpusa tih u se povučenih urbanih minijatura, koje su – osobito naspram vlastitoga zaleđa – gotovo deklarirale, ne uvijek s pravom, kontinuitet baštine jedne visoke civilizacije. Osmanlijski se prodor poput klina zabio u nekadašnje središte hrvatske države, preplavivši

kralja Stjepana V. iz 1272. godine, koja je sačuvana u originalu. Objavljen je tek potkraj prošlog stoljeća: L. Steindorff, 1983., str. 61 i d.

⁶¹ CD III, 50-52. U listini se, četiri mjeseca nakon spomena Samsona I. u jednom drugom dokumentu (v. bilj. 56), ne spominje nikakav ninski biskup. Vjerojatno se radi o *interregnumu* između smrti Samsona I. i izbora njegova nasljednika, biskupa Ivana. Usp. Z. Strika, 2007., str. 119-120. Andrijin privilegij sačuvan je u potvrdi Bele IV: CD IV, 240-241. L. Steindorff, 1983., uvjerljivo utvrđuje apokrifnost ove isprave.

⁶² Z. Strika, 2007., str. 121.

⁶³ N. Jakšić, 1997., str. 40.

⁶⁴ S. M. Traljić, 1965., str. 214; 1973., str. 453; G. Stanojević, 1970., str. 40-41.

⁶⁵ S. M. Traljić, 1973., str. 450.

drevnu Lučku županiju (i dijelove Ninske, Sidraške, Bribirske, ...). Strateški važni položaji u zadarskom zaleđu Vrčevo, Zemunik, Tinj i Poličnik također su, gotovo bez otpora *Serenissime*, prešli u osmanlijske ruke.⁶⁶ Zadržani su samo punktovi bez kojih se istočnojadranska morska magistrala – stari bizantski maritimni limes, žila kucavica mletačke trgovine – nije mogla zamisliti.

Kako je područje današnjih Islama Latinskog i Islama Grčkog u srednjem vijeku bilo u neposrednoj blizini posjeda knezova Posedarških, ali i izvan njih, ta je činjenica uvjetovala njegov prelazak pod osmanlijsku upravu nakon Ciparskog rata, u skladu s odredbama mletačko-osmanlijskog mirovnog ugovora prema kojem su Mlečani u sjevernoj Dalmaciji, pored Zadra, smjeli zadržati samo posjede Posedarških te Ninsku županiju.⁶⁷ Razgraničenje Soranzo-Ferhad-paša iz 1576. godine odredilo je politički i kulturni pejzaž Islama i Ravnih kotara u nadolazećim desetljećima.

Tada je naselje Učitelja Vas, odnosno Vespeljevac, odnosno Četiglavac, brisano u korist osmanlijske pogranične utvrde usmjerene prema mletačkom posjedu i prikladno nazvane „bedem islama“, *Sedd-i islam*. Isturenje na limesu tako je zadržalo položaj i funkcije, tek je revertiralo usmjerenje, postavši od „predziđa kršćanstva“, *antemurale christianitatis*, bedem, upravo „predziđe islama“.⁶⁸ Mada Evlija Čelebi u svom putopisu *Seyahatname* (napisanom između 1631. i 1670. godine) pripisuje osnutak ove utvrde Gazi Husrev-begu 1538. godine, zadarski povjesničari Šime Ljubavac i Carlo F. Bianchi njegovo utemeljenje smještaju, mnogo realnije, u 1577. godinu.⁶⁹ Turski kaštel se navodno nalazio na mjestu ranijega srednjovjekovnog kaštela, koji je, opet, sjeo na zidine još starijega zdanja. Prvi spomen novog imena naselja potječe iz 1587. godine, kada „Turco Piero da Slam“ prisustvuje kao kum jednom vjenčanju u zadarskoj katedrali.⁷⁰ Sâm kaštel *Sedd-i islam* je, ako je vjerovati Ljubavčevu opisu, bio „čtvrtastog oblika oko osamdeset paši dug, a oko šezdeset paši širok, nema kula, a ima dvojna vrata usred pročelja s istočne i zapadne strane, te tri stope debeo zid“.⁷¹ Jedna grafika iz XVIII. stoljeća (Sl. 1), ipak, registrira dvije kule (ukoliko nije riječ o tipiziranom prikazu bez mnogo uporišta u materijalnoj zbilji).

Grafika prikazuje ugao utvrde pravokutnog (?) oblika položene na umjetni humak približno jednaka oblika i blagih padina. Perspektiva odabrana za bakrorez onemogućuje pobližu identifikaciju tlocrtnog oblika utvrde, koja je mogla biti relativno pravilan pravokutnik (ili trokut). Vidljivi dio zida koji – lomeći se pod kutom na središtu čitava prikaza – povezuje dvije kule raščlanjen je po sredini nizom uskih prozora-puškarica, dok se spomenuta jedina ulazna vrata nalaze na desnom njegovom plaštu. Zid je zaključen jednostavnim pravokutnim kruništem također opremljenim puškaricama. Masivne pravokutne kule vrlo sličnog oblika počivaju na bazama u obliku krnje piramide; raščlanjene su sa po dva reda uobičajenih prozora-puškarica te zaključene jednolikim kruništem. Kod obje kule riječ je, dakle, o

⁶⁶ T. Raukar, 1977., str. 37.

⁶⁷ J. Brtan, 2002., str. 100-101.

⁶⁸ M. Šarić, 2005., str. 157.

⁶⁹ C. F. Bianchi, 1879., str. 209. Već zbog kronologije turskih osvojenja, godina koju nudi Čelebija nije moguća. Usp. F. Dž. Spaho, 1985., str. 354.

⁷⁰ R. Jelić, 1985., str. 442, 446. Turčin Petar iz Islama kumovao je svadbi Damjana iz Bara i Jelene Tičić, a sâm se mnogo kasnije, 1608. godine, opet u zadarskoj katedrali, vjenčao s Uršulom, kćerkom pokojnog majstora Šime iz Nina.

⁷¹ Citirano prema: R. Jelić, 1989., str. 133. Prema J. Brtanu, 2002., str. 103, koji donosi i fotografiju na str. 102, ostaci ove utvrde bili su sve donedavna vidljivi.

višeetažnim građevinama, no desna kula čini se nešto višom u odnosu na svoj par, osobito s obzirom na perspektivnu udaljenost. Podno desnog ugla humka na kojem počiva utvrda prikazan je u stražnjem planu grozd skromnih građevina, očito stambenih, jednostavnih i tipiziranih oblika: kućice s tijelom u obliku horizontalno položenog kvadra i krovovima na dvije vode, redom prizemnice (uz iznimku jedne građevine sa svojevrsnim tornjem). Čitava „aglomeracija“ usmjerena je prema glavnom pročelju utvrde, te u funkcionalnom odnosu sa stazom koja vodi u nj. Na lijevoj kuli utvrde prikazan je podignut stijeg nerazaznatljivih heraldičkih obilježja, no srp polumjeseca koji se daje naslutiti na vrhu koplja zastave upućivao bi, pretpostavljamo, na osmanlijsku vlast nad utvrdom, jednako kao i grupa prikazana unutar predimenzioniranog pejzaža u prvom planu, sačinjena od osobe s turbanom na konju i pratitelja sa stožastim pokrivalom za glavu koji oslonjen o rame nosi duguljasti predmet, vjerojatno koplje ili vatreno oružje. Inače pust krajolik između pitoreske prvog plana i utvrde tek je gdjgdje prošaran niskim raslinjem i stazama, dok je skupina kuća zdesna gušće popunjena drvećem. Po sredini gornjeg ruba grafike teče natpis: „Islan. Fort en Dalmatie“.⁷²

Ovaj bakrorez dio je čitava niza srodnih mu grafika dalmatinskih gradova i utvrda čije su zajedničke odlike vrsnoća crteža i grafičke izvedbe, tematika (uglavnom je riječ o Kandijском ratu) te uputa zainteresiranom kupcu na istu amsterdamsku adresu – *a Amsterdam chez (par) Pierre Mortier*; listovi su pohranjeni u više institucija u Dalmaciji.⁷³ Predgovor izdavača djela u kojemu su grafike objavljene, Rutgerta Christophlea Albertsa (a riječ je o kasnom haškom izdanju *Nieuw vermeerderd end verbeterd Groot Stedeboek van geheel Italie... naar de origineele afteekeningen... door den Heer Joan Blaeuw, etc.* iz 1724. godine) omogućio je – u fundamentalnoj studiji

I. Islan, Fort en Dalmatie, bakrorez, 19,5 x 27,5 cm, Nouveau théâtre d'Italie... Sur les dessins de feu Monsieur Jean Bleau... A La Haye chez Rutgert Christophle Alberts 1724, Tab. LXI (preuzeto iz: D. KEČKEMET, 1976.).

⁷² Veličina grafičkog prikaza Islama iznosi 19,5/27,5 cm, čitave otisnute ploče 20,5/28 cm, grafičkog lista 52/32 cm. Približno su podudarne dimenzije prikaza Vrane, s iste table: veličina prikaza 19,5/27 cm, ploče 20/27,5 cm, lista 52/32 cm. Podatak preuzet iz D. Kečkemet, 1976., str. 170.

⁷³ Prema D. Kečkemet, 1976., str. 153 to su: Arheološki muzej u Splitu, Pomorski muzej u Splitu, Naučna biblioteka [danas Sveučilišna knjižnica] u Splitu, Muzej grada Šibenika, Grafička zbirka Baltazara Bogišića u Cavtatu, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Arhiv Hrvatske [danas Hrvatski državni arhiv], Povijesni muzej Hrvatske [danas Hrvatski povijesni muzej] i Pomorski muzej u Zadru tadašnjeg

Centra JAZU. Primjerci grafičkog lista s prikazom Vrane i Islama nalazili su se prema Kečkemetovim podacima 1976. godine u zbirkama Arheološkog muzeja u Splitu, Arhiva Hrvatske te Pomorskog muzeja u Zadru.

⁷⁴ D. Kečkemet, 1976., str. 157: „Tiskaru braće Blaeu smatrali su najljepšom u Evropi. Imala je deset tiskarskih preša. Zajedno s ocem izdao je Joan Blaeu 1631. god. suvremeni atlas svijeta, kao dopunu Ortelijevu i Mercatorovu atlasu (*Appendix Theatri Ortelii et Atlantis Mercatoris*); zatim 1634. god. *Toonneel des Aerdryx*, najveći atlas XVII. stoljeća, koji je u jedanaest svezaka izišao na holandskom, francuskom, španjolskom i latinskom jeziku. Iste godine izdaju otac i sin *Le théâtre de monde ou nouvel atlas*, a iduće 1635. god. *Theatrum Orbis Terrarum* ili *Atlas Novus*“.

⁷⁵ Usp. M. Kurelac, 1994., str. 24-25 i d. Lucius je u Rimu oko 1661. upoznao Joanova brata Corneliusa, a pod paskom držao Joanove sinove Willema i Pietera, razvivši prijateljske odnose s čitavom obitelji nakladnika.

⁷⁶ Sažet prikaz temelji se na vrlo iscrpnoj studiji D. Kečkemeta, 1976., str. 158-159.

D. Kečkemeta iz 1976. godine – da se njihov autor prepozna u liku Joana Blaeua (Johann, Johannes, Jean, poznat i u latiniziranom obliku Caesius), glasovitog amsterdamskog grafičara i izdavača kartografskih djela (1596.-1673.), vjerojatno najvažnijeg člana proslavljene nizozemske obitelji kartografa i izdavača.⁷⁴ (Blaeu, kojeg su s trogirskim povjesnikom Ivanom Lučićem-Luciusom povezivale snažne prijateljske veze, poznat je kao amsterdamski izdavač prvog izdanja Luciusova *De Regno Dalmatiae et Croatiae* iz 1666. godine.⁷⁵) S obzirom na Albertsov podatak iz 1724., postavlja se pitanje kojem je kartografskom djelu iz tiskare Joana Blaeua mogla pripadati serija grafika dalmatinskih gradova. Među registriranim albumima njegove radionice s bliskom tematikom njima odgovaraju *Theatrum civitatum et admirandorum Italiae* (Amsterdam, 1663.), zatim *Theatrum statuum regiae celsitudinis Sabaudiae ducis, Pedemontii principis, Cypri regis* iz 1682. te francuski prijevod istog djela (*Théâtre des états de son Altesse Royale le Duc de Savoye, Prince de Piémont, Roy de Cypre*) iz 1700. godine; međutim, ni u jednom od tih djela Blaeu nije kartografski obradio mletačke pokrajine u Dalmaciji. Većina bakrenih ploča Blaeuove naklade uništena je u požaru 1672. godine, a one koje su preživjele, nakon kartografove smrti sljedeće godine promijenile su vlasnika, da bi se 1704. godine našle u rukama spomenutoga Pierrea Mortiera († 1711.). Mortier je, po svemu sudeći, odgovoran za dopunu Blaeuova talijanskog albuma iz 1663. ovim vedutama dalmatinskih gradova koje su do njega dospjele iz Blaeuove zaostavštine. Prvi Blaeuov talijanski album sadržavao je u svojim trima svescima prikaze iz Papinske države, grada Rima i Napuljskog kraljevstva sa Sicilijom. Pitanju da li je Blaeu dalmatinske grafike bio izvorno namijenio upravo svom izdanju *Theatrum...* vratit ćemo se kasnije, no ono što je sigurno jest da ih je jedan od njegovih indirektnih baštinika, P. Mortier, iskoristio upravo u svrhu „obogaćivanja“ drugog izdanja tog Blaeuova albuma. On je 1704. godine u Amsterdamu izdao *Nouveau théâtre d'Italie, ou Description exacte de ses villes, palais, églises & c. et les cartes géographiques de toutes ses provinces...* s naznakom: *Sur les dessins de feu Monsieur Jean Blaeu*. Među prinovima su upravo grafike dalmatinskih gradova, čiji je autor (bilo crtač i/ili graver), dakle, sâm Blaeu. Iste (1704.-1705.) i iduće godine (1705.) Mortier je u istom gradu objavio i nizozemsko (*Het nieuw stede boek ven Italia*) te latinsko izdanje istog albuma (*Novum Italiae theatrum, sive accurata descriptio ipsius urbium, palatiorum, sacrarum aedium*), redovito s naznakom o izvornom autorstvu bakrorezâ: *Juxta delineationes defuncti D. Joannis Blaeu*. Dvadesetak godina kasnije vlasnik Blaeuovih grafičkih ploča bio je haški izdavač R. Christophle Alberts, autor još jednog nizozemskog izdanja istog albuma, sada već trećeg, dakako s mehaničkim ponavljanjem formulacije o Blaeuovom autorstvu dalmatinskih veduta koje je albumu dodao Mortier.⁷⁶ Dakle, Albertsov predgovor iz 1724. godine jest, kako vidimo, tek najmlađi član u transmisiji grafičkih listova preko više posjednika i izdavača

od smrti Joana Blaeua pola stoljeća ranije. Sâm Alberts je iste godine kada i nizozemsko, u Hagu objavio također latinsko (*Novum Italiae theatrum*) i francusko izdanje istog djela.⁷⁷

Ovo francusko izdanje obradio je D. Kečkemet u iscrpnoj raspravi prije više od tri desetljeća. Puni naslov djela glasi *Nouveau théâtre d'Italie, ou Description exacte de ses villes, palais, églises, principaux édifices & c. Tome premier contenant la Lombardie, sçavoir La Republique de Gênes, le Montferrat, les Duchés de Milan, Mirandole, Parme, Modène, & Mantove, la Principauté de Trente, les Republiques de Venise, de Lucques, & le Grand Duché de Toscane. Sur les dessins de feu Monsieur Jean Bleau (sic!), Echevin & Senateur de la Ville d'Amsterdam, si celebre par les Grands Atlas & Theatres des Villes qu' il a donnés au public. Le tout sur les plans tirés sur les Lieux, & avec les Planches qu' il en a fait graver de son vivant, & dont plusieurs ont été faites à Rome, pour être plus exactes, la plupart retouchées par l'Editeur. A quoi on a ajouté plusieurs Villes, Ports, Eglises, & autres Edifices, sur des Originaux de Rome, & c. Le tout mis en ordre. A La Haye chez Rutgert Christophle Alberts MDCCXXIV.* Sastoji se od četiri sveska *in folio*, a grafike dalmatinskih gradova nalaze se u prvome svesku. U tekstualnom dijelu (*Courte description de chaque ville et place en particulier suivant*) na str. 18 daje se opis odgovarajuće table LXI. s prikazima Vrane i Islama (Urana & Islan): „URANA est une petite Ville de la Dalmatie, située sur un petit Lac, qui porte son nom, entre Zara & Sebenico, environ à sept lieuës de la premiere, & à cinq lieuës de la derniere. / ISLAN est une Forteresse de la Dalmatie sur une colline“. Grafike dalmatinskih gradova zauzimaju table s numeracijom od LI. do LXII. Numeracija je kontinuirana i urezana u same grafike, s iznimkom nekoliko njih, koje od ostalih odudaraju i formatom: „rađena su na četiri manje ploče četvrtine formata od predašnjih, tako da su po dva otisnuta na svakome listu“.⁷⁹ Riječ je o tablama LIX (Senj, Obrovac), LX (Nadin, Poljica Ninska), LXI (Vrana, Islam) i LXII (tri prikaza neimenovanih naselja, utvrde i ruševina, vjerojatno Skradina, Sinja i Knina). Uz uobičajenu rimsku numeraciju, table o kojima je riječ – osim posljednje, šezdesetdruge – posjeduju i alternativne oznake arapskim brojkama u donjem desnom kutu LIX = 209 i 208; LX = 295 i 296; LXI = 299 i 297), što dokazuje kako se radi o ekscerptima iz neke druge, ranije kartografske cjeline tj. serijske publikacije kojoj su izvorno pripadale.⁸⁰

Iz uvodnih rečenica P. Mortiera i R. Christophlea Albertsa u predgovorima njihovih izdanja proizlazi kako su držali zbirku grafika dalmatinskih gradova konceptualno sastavnim dijelom Blaeuovog izdanja iz 1663. godine,⁸¹ koncepcija kojega je iz nekog razloga morala biti izmijenjena, a grafike posljedično odbačene kao nepotrebne te prosljeđene u Blaeuovoj ostavštini nakon njegove smrti kao neiskorišteni materijal. Alberts, kako smo vidjeli, eksplicitno veli kako su grafike za djelo koje izdaje načinjene prema vlastoručnim crtežima Joana Blaeua, nastalima na licu mjesta za njegova života

⁷⁷ Alberts je, napokon, iste 1724. godine u Hagu objavio i drugo izdanje Blaeuovog *Nouveau théâtre du Piémont et de la Savoye* koje je istovremeno pretiskao u Bostonu, da bi ga 1726. izdao na latinskom jeziku, opet u Hagu (*Novum theatrum Pedemontii et Sabaudiae & c.*). Usp. D. Kečkemet, 1976., str. 160.

⁷⁸ D. Kečkemet, 1976., str. 160 i d.

⁷⁹ D. Kečkemet, 1976., str. 168.

⁸⁰ D. Kečkemet, 1976., str. 169.

⁸¹ Tako Alberts u svome *Avis de l'Editeur au Lecteur* iz 1724. eksplicira: „Je n'eus pas si tôt vû ce Livre qu' il ne me plût. Je tachai de m'en mettre en possession avec toutes les Planches qui en dépendoient“.

(„sur les plans tirés sur les Lieux (...) qu' il en a fait graver de son vivant“), prema čemu se može pouzdano zaključiti da je sâm Blaeu autor većine crteža u albumu, koje je dotjerao („dont plusieurs ont été faites y Rome, pour être plus exactes, la plupart retouchées par l'Editeur“), a jedan dio i sam gravirao. Time se za crtane predloške bakrorezâ utvrđuje kao pouzdan *terminus post quem non* vrijeme smrti Joana Blaeua († 28. svibnja 1673.), odnosno nešto raniji požar izbio u njegovom studiju (1672.), poguban za većinu bakrenih ploča. Tekstovni opisi prikazanih grafika očito su nastali iz pera izdavača Alberta, zacijelo pabirčeni iz izdavaču dostupne putopisne i ine literature na zapadnoeuropskim jezicima (Spon, Wheler).⁸²

U potrazi za podrijetlom, autorom, vremenom nastanka i funkcijom bakrorezâ dalmatinskih gradova, D. Kečkemet upozorio je na mogućnost da je karika u lancu između amsterdamske nakladničke kuće i dalmatinskih veduta mogao biti mletački vojni inženjer Alessandro Magli, odnosno upravo Ivan Lučić-Lucius, čije je djelo u svojoj prestižnoj tiskari Blaeuu bila čast tiskati: „sed praecipue eam (sc. amicitiam) mihi notam facere voluisti cum lucubrationes tuas praestantissimas, quibus patriae tuae illustrissimae monumenta, iam dudum densis obvoluta tenebris, in lucem protraxisti, typis meis exarandas obtulisti“.⁸³ Magli, naturalizirani Firentinac francuskog porijekla, bijaše osobom od povjerenja Leonarda Foscola za trajanja Kandijskoga rata, istaknut graditelj modernih utvrda Šibenika, Zadra, Trogira i Splita (utvrda Gripe i prstenasti obrambeni sustav bastiona novih splitskih baroknih bedema), kao i mletačkog Lida.⁸⁴ Nakon Foscolova zauzimanja Klisa 1648. godine – kojemu je pridonio kao vrsni miner – sudjelovao je u projektu obnove i fortifikacijske modernizacije tvrđave, pretrpjevši čak tursko zarobljeništvo.⁸⁵ Pojedine sadržajne odlike grafika dalmatinskih gradova govore da su crtani predlošci prema kojima su načinjene mogli nastati najkasnije potkraj Kandijskog rata, oko 1670. godine, te da su djelo osobe koja je bila izvrsno upućena u tijek ratovanja i stratešku važnost kao i vanjski izgled odnosno fortifikacijske karakteristike prikazanih zdanja. Logičan je zaključak da su bili namijenjeni ilustriranju nekog djela posvećenog dalmatinskoj dionici Kandijskog rata. Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XVII. stoljeća u Dalmaciji takvo je bilo već spominjano djelo Franje Difnika *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, nedovršeno uslijed autorove smrti, koji je tiskanje zavještao bratu Danijelu Difniku.⁸⁶ Ulogu recenzenta rukopisa preminulog rodaka odigrao je Ivan Lučić-Lucius. On je u pismu upućenu Danijelu Difniku iz Rima, uz druge opaske, predložio unošenje ilustrativnog materijala u rukopis, prije svega zemljovida Dalmacije (ili barem okolice Zadra, Šibenika, Trogira, Splita i Omiša), ali i eventualno zemljovida južne Dalmacije tj. Boke Kotorske i Bara. U tu je svrhu Lučić bio spreman D. Difniku ponuditi zemljovide koje je izradio Alessandro Magli, a nalezili su se u njegovu vlasništvu u Rimu. Prepiska na tu temu potom je njava, tako da nemamo uvida u nastojanja Danijela Difnika i Luciusa

⁸² D. Kečkemet, 1976., str. 173.

⁸³ Iz Blaeuove posvete Lučiću *Clarissimo viro D. Ioanni Lucio Ioannes Blaeu salutem* u prvom izdanju *De Regno*.

⁸⁴ Usp. novu sintezu: A. Duplančić, 2007. s iscrpnim pozivima na raniju literaturu.

⁸⁵ D. Kečkemet, 1953., str. 77.

⁸⁶ Integralno objavljeno tek 1986. godine: F. Difnik, 1986. Odlomci iz rukopisa objavljeni su 1939. (F. Difnik, 1939.) i 1973. godine (D. Kečkemet, 1973.).

da se djelo Franje Difnika objavi. Ono je ostalo u rukopisu sve do XX. stoljeća. Ipak, D. Kečkemet je pretpostavio kako je do Lučićevih pregovora s Blaeuom o tiskanju Difnikove knjige – nepoželjne mletačkoj upravi – u Amsterdamu moglo doći, makar se o njima nije sačuvalo pisanih svjedočanstava. U tu su svrhu u Amsterdam mogli biti poslani Maglijevi crteži kao ilustracije *Povijesti Kandijskog rata* koje je, po Kečkemetovu mišljenju,⁸⁷ Joan Blaeu ondje prenio u bakroreze davši im i prvotnu numeraciju nespretno zadržanu u kasnijim Mortierovim i Albertsovim izdanjima. Ta pretpostavka vrlo je intrigantna, kao i činjenica da upravo manji, arapskim brojevima označeni, bakrorezi gradova u unutrašnjosti prikazuju uglavnom lokalitete relevantne za odvijanje Kandijskog rata te sasvim sigurno vrlo dobro poznate Franji Difniku i njegovom bratu, protagonistu tih događaja koji je asistirao Naniju pri određivanju eponimne granične međe. No, upozorili bismo na neke činjenice koje ne idu u korist takve interpretacije: Lučićevo pismo D. Difniku na temu Maglijevih crteža datirano je 1. veljače 1676., dok je Lučić još 26. kolovoza 1675. tražio da mu se Difnikov rukopis pošalje u Rim posredstvom Valerija Pontea.⁸⁸ I inače je iz do sada poznate kronologije Lučićeve korespondencije jasno kako je do razmjene misli oko pripreme Difnikove knjige za tisak došlo tek nakon autorove smrti, dakle nakon 17. veljače 1672. godine.⁸⁹ Prisjetimo li se kako je iste godine došlo do zastoja u Blaeuovu nakladništvu uslijed požara njegova studija u Amsterdamu te smrti sâmoga Blaeua iduće godine, nije najlakše pronaći kronološki okvir za Lučićeve pregovore s nizozemskim izdavačem oko Difnikova rukopisa. Godine 1675. i 1676. Blaeu je već bio dvije odnosno tri godine mrtav, dok Difnikova smrt 1672. godine koincidira s požarom Blaeuove radionice. Tome valja pridodati podatak kako je tiskanje Difnikove knjige, izgleda, ipak bilo rezervirano za tiskaru Testa Novavachi (čini se prema namjeri samog preminulog Difnika),⁹⁰ tako da kronologiju transmisije Maglijevih crteža valja u dobroj mjeri relativizirati. Ukoliko je zamisliva Lučićeva prepiska s Difnikom na slične teme prije njegove smrti koja se nije sačuvala u povjesnikovoj epistolografiji koja je došla do našega vremena (mogućnost opravdavaju konzultacije koje je Difnik pred smrt vodio s Lučićem oko redigiranja rukopisa),⁹¹ crteži su u najboljem slučaju u Amsterdam mogli stići pri samom kraju Blaeuova života i djelatnosti, oko 1672. godine, pa se i u tome može vidjeti razlog neostvarivanja plana o tiskanju *Povijesti Kandijskog rata*.

Po svemu sudeći, bakrorez s prikazom utvrde u Islamu nastao je, dakle, potkraj Kandijskog rata, iz ruke Alessandra Maglija. Koliko grafika duguje Maglijevom osobnom poznavanju topografije na dalmatinskom ratištu toga vremena može se tek spekulirati; no, s obzirom na njegovo iskustvo u pratnji L. Foscola tijekom ratnih operacija te vojno-inženjerske vještine nužno praćene sposobnošću uočavanja konstruktivnih i fortifikacijskih detalja i kvaliteta, skloni smo doista u njemu prepoznati autora crteža koji su imali ulogu grafičkih predložaka kasnijim bakrorezima. Atribuiravši crteže Magliju, odno-

⁸⁷ D. Kečkemet, 1976., str. 177.

⁸⁸ F Rački, 1879., str. 94; B. Poparić, 1907., str. 79-80, br. 94.

⁸⁹ F Rački, 1879., str. 93-95. U ranijoj Lučićevoj prepisci s još živućim autorom rasprava se vodila oko pojedinih pitanja za koja je Difniku bio potreban savjet, bez Lučićeva uvida u kompletni rukopis djela.

⁹⁰ F Rački, 1879., str. 94.

⁹¹ F Rački, 1879., str. 93.

sno pristajući uz Kečkemetovu atribuciju, istovremeno ispravljamo na više mjesta iznesenu dataciju grafike u 1704. godinu,⁹² koja može zavesti istraživača, a očigledno proizlazi iz uvjerenja da je grafika načinjena za jedno od Mortierovih (re)izdanja Blaeuovih albuma iz te godine. Ona je, kako smo vidjeli, barem tri desetljeća starija, zadirući u prošlost sve do vremena Kandijskoga rata kada je stvarni izgled utvrde mogao biti izuzetno dobro poznat Foscolovu pratitelju Magliju. On je mogao i iz direktnog uvida *in situ* poznavati formu tvrđave razrušene po Foscolovoj naredbi 1647. godine, bilo iz vremena neposredno prije ili poslije samog čina, eventualno dodavši pojedine više-manje imaginarne detalje, koji se osobito dobro naslućuju uspoređujući se grafika Islama s prikazom Vrane, na istoj tabli. Riječju, grafika utvrde *Sedd-i islam* nastala oko 1670. godine prema ranijem crtanom predlošku i tiskana 1704., 1705. i 1724. predstavlja, po našem mišljenju, u velikoj mjeri zbiljsku reprodukciju osmanlijskog kaštela kakav se do 1647. godine dizao u Islamu Latinskom.

Kaštel se nalazio, prema najrecentnijim topografskim istraživanjima Josipa Brtana, u današnjem Islamu Latinskom, u blizini bunara Građuša (Ograđuša), dok mjesno stanovništvo položaj nekadašnjeg kaštela danas jednostavno zove Gradina.⁹³ Razrušen je početkom Kandijskoga rata, već 1647. godine, po naređenju samog Foscola, valjda preventivno, ali i zato što je bio na zlu glasu kao gnijezdo osmanlijskih pljačkaša koji su se otamo zalijetali u zadarsko područje.⁹⁴

Ipak, na ovom mjestu ne treba zaboraviti izvještaj o zauzeću Zemunika od strane generala Foscola 1647. godine koji je u svojoj zbirci povijesnih dokumenata relevantnih za prostor mletačkog dominija na istočnom Jadranu ranoga novog vijeka *Documenti storici sull'Istria e la Dalmazia* u Veneciji 1844. godine objavio Vicko Solitro (1820.-1878.).⁹⁵ Osvojenju Zemunika, „tvrđave od tolike zamašnosti da je s pravom general Foscolo dao u Zadru otpjevati *Te Deum*, jer, bez nje, Turci neće više imati toliko sigurno sklonište, na našu štetu i nepokoj one granice“,⁹⁶ u kratkom je vremenskom razmaku uslijedilo i zauzeće nedalekog Islama. Donosimo u cijelosti sažet opis tog događaja kako ga je iz arhivskog izvještaja transkribirao V. Solitro:

„Islam, tri milje daleko od Novigrada, mjesto (je) sa zidinama smješteno na uzdignutom položaju i vrlo tvrdo s jednom kulom. Iako star, na sam glas o padu Novigrada bio je napušten, i naši su ondje našli više nego obične zalihe živežnih namirnica i posebno značajne količine žita i brašna. Pošto je bilo preneseno koliko je bilo moguće, ostalo smo zapalili, i bile su skroz razorene od temelja i kuće i kula.“⁹⁷

Solitrov prijepis, kako vidimo, u kratkom opisu Islama eksplicitno spominje samo jednu kulu, što je u kontradikciji kako sa spomenutim Ljubavčevim opisom („nema kula“) tako i s Blaeuovom grafikom (dvije kule); time ovaj slučaj vrlo slikovito ukazuje na oprez nužan pri

⁹² J. Brtan, 2002., str. 107; M. Savić, 2006., kat. 46 i sl. na str. 10.

⁹³ J. Brtan, 2002., str. 107.

⁹⁴ *Commissiones et relationes Venetae* VII, str. 245. Usp. također R. Jelić, 1989., str. 134; T. Mayhew, 2008., str. 121.

⁹⁵ V. Solitro, 1989., str. 295-310. Prema Solitrovom bilješci, riječ je o rukopisu iz Marciane, razred VII, kodeks CCX. Ovo izvješće nepoznatog suvremenika donosi i N. Jakšić, 1997., str. 86-92, Prilog IX.

⁹⁶ V. Solitro, 1989., str. 304 (prijevod V. Rismonda).

⁹⁷ V. Solitro, 1989., str. 304-305 (prijevod V. Rismonda).

poistovjećivanju toponimâ poteklih iz različitih konteksta kao i pri egzegezi kronološki istovremenih i načelno jednako vjerodostojnih narativnih i ideografskih povijesnih vrela.⁹⁸

Prema detaljnoj i više puta izvršenoj analizi osmanlijsko-mletačke granice temeljem dokumenata iz ostavštine zadarskog povjesničara i prosvjetitelja Grgura Stratico (1736.-1806.),⁹⁹ linija razgraničenja je na ovoj mikroregiji tekla u neposrednoj blizini nekadašnjeg sela Učitelja Vas, preko Grgurica pa sve do Paljuva.¹⁰⁰ Na strateški važnom položaju na kosi, s koje se moglo kontrolirati čitav areal, izgrađena je turska utvrda, sigurno preslojivši srednjovjekovni kaštel. Unutar obrambenog prstena osmanlijske države Sedd-i islam pripadao je Kliškom, nakon reorganizacije 1580. godine, Krčkom (Ličkom) sandžaku. Riječ je o naročitom tipu pograničnog, krajinskog sandžaka (serhad). Sedd-i islam imao je vlastitog kapetana koji je – uz kninskog, skradinskog, nadinskog, zemuničkog, obrovačkog, udbinskog i vranskog – bio podređen sandžak-begu.¹⁰¹ „Grad“ Sedd-i islam, kako smo na početku istaknuli, nikada i nije nadrastao svoju prvotnu funkciju vojne utvrde, nije postao gradom u pravom smislu riječi. Na padinama kose navrh koje se nalazio nije se razvilo nikakvo naselje, nikakva kasaba.¹⁰² Bez obzira na to, naročiti značaj Sedd-i islama unutar Krčkog sandžaka ogleda se u prisutnosti ulufedžija, posebnog najamničkog odreda koji se kao posada uvijek raspoređivao na punktovima izuzetne važnosti. Podaci iz deftera Kliškog sandžaka iz 1604. godine koje je objavio F. Spaho pokazuju kako je na pragu XVII. stoljeća strateški značaj grada porastao, upravo dovoljno da se gradska posada ojača odredima mustahfiza (statični odredi vezani uz sâmu tvrđavu) i azapa (laka pješadija, stražari).¹⁰³ Drugi, posebni defteri iz 1616. i 1643. godine, koji registriraju samo podatke o gradovima na granici, brojčanim stanjem gradskog garnizona pokazuju kako je uloga Sedd-i islama unutar Krčkog sandžaka progresivno rasla: 1616. godine od dvadesetčetiri grada s ulufedžijskim odredima u tom sandžaku Sedd-i islam je na četvrtom mjestu (iza Udbine, Obrovca i Zemunika); samo dvadeset-sedam godina kasnije već je na drugom mjestu, iza Udbine a prije Zemunika.¹⁰⁴ Defteri nam otkrivaju da je u gradu osim turskog kaštela postojalo još jedno utvrđenje, Jakali kula, fortifikacija s vlastitim, manjim garnizonom. Ubikacija ovog objekta ostaje nam nepoznanicom. A vrijedilo bi znati više o njemu, budući da je posjedovala zasebnoga dizdara (*sic*), a u njoj se nalazila i tvrđavska džamija.¹⁰⁵ Očito se radilo o značajnom paralelnom punktu, pa možemo samo žaliti što nam se nije sačuvalo više podataka o njemu.

Porasla uloga grada zrcali se i u njegovom kapetanijskom statusu: islamska kapetanija, posebna vojna oblast na granici carstva, najstarija je kapetanija u Krčkom sandžaku; osnovana je prije 1616. godine.¹⁰⁶ Pošto je prvih godina XVII. stoljeća Sedd-i islam po taktičkoj važnosti prestigao Zemunik, kao mjesto posebna ugleda i ekskluziviteta, uskoro je odskočio i rang njegova kapetana, što se ogleda u godinama 1644.-1647., prije pada Sedd-i islama pod oružjem mletačke

⁹⁸ Ovdje samo naznačenom problemu namjeravamo posvetiti zaseban rad.

⁹⁹ O Grguru Straticu iscrpnije: Š. Peričić, 1974.

¹⁰⁰ J. Brtan, 2002., str. 110-111.

¹⁰¹ S. M. Traljić, 1958.-1959., str. 410.

¹⁰² F. Dž. Spaho, 1985., str. 354. J. Brtan, 2002., str. 122 pretpostavlja da je turska posada i njihove obitelji živjela jugozapadno od Sedd-i islama, u nedalekom naselju na položaju „Kuline“. Egzistencija lokalnih posada zacijelo je uslijed neredovitih isplata plaća morala biti nadopunjavana, pri čemu treba pretpostaviti njihovu vitalnu ovisnost o lokalnoj agrikulturni, no pitanje je može li se model primijeniti i na frontalno najizloženije utvrde, često zahvaćane ratnim zbivanjima, s posadom u konstantnom stanju pripravnosti. Šire o problemu: K. Jurin Starčević, 2003., str. 84 i d.

¹⁰³ F. Dž. Spaho, 1985., str. 355.

¹⁰⁴ F. Dž. Spaho, 1985., str. 356-357.

¹⁰⁵ F. Dž. Spaho, 1985., str. 357.

¹⁰⁶ F. Dž. Spaho, 1985., str. 360.

- ¹⁰⁷ M. Šarić, 2005., str. 127, bilj. 403.
- ¹⁰⁸ Prema: F Dž. Spaho, 1985., str. 360.
- ¹⁰⁹ Danijel Difnik zatražio je od Ivana Lučića-Luciusa da pregleda, ispravi i dopuni rukopis njegova preminulog brata. Lucius se odazvao pozivu, skrativši i redigiravši tekst. Međutim, kroz iduća tri stoljeća objavljivani su samo pojedini ulomci, rasuti po raznim publikacijama, sve do nedavnog Kečkemetova izdanja (F Difnik, 1986.). Inače, veze braće Difnik s Luciusom višestruke su i datiraju još od početka XVII. stoljeća. Frano i Danijel bili su sinovi pjesnika Nikole (1568.-1643.), koji je po svojoj sestri Klari bio ujak povjesničaru Lučiću i njegovu bratu Jeronimu. Po smrti Klare i njenoga supruge Petra Lučića, upravo je Nikola Difnik bio jedan od skrbnika mladih Ivana i Jeronima. Braća Difnik i braća Lučić su, dakle, bratići i, na neki način, polubraća (osim što su, po svom opusu, i duhovna braća). Nikola Difnik i njegov nešto stariji rođak Frano (oko 1550.-1621.) adresati su Barakovićevih pjesničkih poslanica s kraja njegove *Vile Slovinke* (Venecija, 1614.). Usp. T. Radauš, 1993.; D. Kečkemet - T. Radauš, 1993. i 1993a.

vojske. Kapetani u XVII. stoljeću postaju novi elitni sloj: „kapetanije pored nove elite, stvaraju i poseban krajiški duh, osjećaj uloge branitelja vjere i države izražen kroz ideologem *Sedd-i Islama*“.¹⁰⁷ U ožujku 1644. godine preminuo je islamski kapetan Ibrahim-aga Beširagić, pragmatični mletački doušnik kojega ćemo još spominjati. U liku njegova brata i nasljednika, Sinan-bega Beširagića, Sedd-i islam dobija predvodnika koji je istovremeno moćan protagonist suvremenih političkih zbivanja, izbijajući na vodeće mjesto među pograničnim gradovima u Krčkom sandžaku, pa i šire. Osobni prestiž Sinan-bega nad ostalim kapetanima krajine našao je i svoj formalni odraz u instituciji timara, koja je iznimno dodijeljena islamskom kapetanu kao privilegij. Svi drugi kapetani Krčkog sandžaka nisu uživali timar, već su kao kompenzaciju za svoju službu primali plaću. Time su posljedično bili i manje asocirani uz svoje namještenje te manje motivirani za predanu, aktivnu službu. Sinan-begu je, s druge strane, bilo od vitalnog interesa da bude krajnje efikasan u svim svojim akcijama, budući da se za posjede brinuo faktično kao za osobno leno.¹⁰⁸ To mu je istovremeno moralo davati izuzetnu prednost u očima središnje vlasti, prednost koja je determinirala njegovu ulogu kao *primus inter pares* ostalih turskih zapovjednika. Sinan-begovu ulogu vrhovnog kapetana Mlečani su vrlo rano uočili, laskajući mu, na svoj način, naslovom „kapetan-bega“, štovise pokušavajući ga potkupiti. Ali čini se da je Sinan-beg Beširagić bio postojaniji karakter nego njegov brat Ibrahim. Prema dokumentima, zadržao je svoj položaj sve do Halil-begova poraza kod Suhovara 1647. godine, što je označio novo poglavlje u povijesti Ravnih kotara.

Treba čitati Franju Difnika i Andreise kada pišu o dalmatinskim peripetijama ovog dvadesetpetogodišnjeg rata. Frano Divnić-Difnik (1607.-1672.) u svojoj nedovršenoj, izvršno dokumentiranoj ratnoj kronici *Historia della guerra seguita in Dalmazia tra Venetiani e Turchi dall'anno 1645 sino alla pace e separazione de' confini* vrlo sugestivno opisuje ratna zbivanja. Nije za čuditi, jer je Difnik baratao prvorazrednim podacima iz prve ruke: njegov mladi brat Danijel već se u početku rata istaknuo kao zapovjednik Šibenika i njegova okruženja, zasluživši lovorike i pismene pohvale Leonarda Foscola i drugih. Njegova će uloga u nastavku dalmatinske faze rata samo rasti, kada opet igra znatnu ulogu pri zauzimanju Drniša i Klisa. Ratne podvige ovog Šibenčanina opjevao je Andrija Kačić Miošić. Njemu je brat namro objavljivanje svoje *Povijesti Kandijskog rata*, no zbog kritika mletačke uprave i načina vođenja rata knjiga nije tiskana, te je većim dijelom ostala u rukopisu sve do 1986. godine (!).¹⁰⁹ Jedan fragment o opsadi Šibenika upravo će Boško Desnica, u predvečerje još jednog rata, prirediti za tisak.¹¹⁰

Samo u prvoj godini rata preventivno su porušeni Vrpolje, Biograd i Skradin.¹¹¹ Rušeni su i paljeni i gradovi u Kotarima koje je Leonardo Foscolo osvojio u vrlo lako izvojevanim pobjedama nakon 1647. godine. Lakoća njihova zauzimanja i ne čudi, jer su glavna

osmanlijska strateška uporišta – Zemunik, Poličnik, Islam, konačno Novigrad – osvojena već prije toga, nakon Halil-begova poraza kod Suhovara prethodne godine. Mletačka je oružana nadmoć pod Foscolom zaokružena prestižnim osvojenjem Klisa – sa svim simboličkim konotacijama tog podviga – te Solina i Kamena. Ostatak rata (*in continuo* je trajao do 1669.) u Dalmaciji je vidio relativno malo ratnih operacija, budući da je težište sukoba prešla na Egejsko more (oko kojeg se, zapravo, i vodio rat). Primirje iz 1669. godine označilo je *de facto* završetak rata, iako će detaljne odredbe biti utvrđene tek dvije godine kasnije. Za Veneciju on je bio Pirova pobjeda u punom smislu te riječi. Prvotni entuzijizam zbog spektakularnih (i, ne manje važno, relativno bezbolno stečenih) teritorijalnih dobitaka u Dalmaciji – usprkos gubitku Krete i posjeda širom Egeja – brzo je splasnulo kada je postalo jasno će se Osmanlijskom Carstvu morati vratiti sva osvojena područja. Mir je, naime, za Dalmaciju predviđao načelo *uti possidetis*; ono je ipak efektivno zamijenjeno načelom *status quo ante*.¹¹² Posljedično je sultanu vraćeno sve osim zauzetih djelića srednje Dalmacije: Klisa, Solina i Kamena. Upravo su u Islamu 1671. godine Mahmud-paša i Giovanni Battista Nani, *cavaliere di san Marco*, bilateralno odredili granice Dalmacije nakon Kandijskog rata – *linea Nani*.¹¹³ Poraznim saldonom gotovo četvrtstoljetnog rata gotovo uopće nije promijenjena linija granice koju su Soranzo i Ferhad-paša utvrdili još čitavo stoljeće ranije (ovdje je opet došla do izražaja vještina – ovog puta diplomatska – Danijela Difnika, koji je, dodijeljen Naniju, imao presudnu ulogu u pregovorima o razgraničenju s turskim predstavnicima; čak je uspio postići izvjesnu amplifikaciju mletačkih posjeda!). Dva i pol desetljeća sukoba ostavili su Republiku sv. Marka politički oslabiljenu, vojno prenapregnutu, diplomatski kompromitiranu i ekonomski sasvim iscrpljenu.¹¹⁴ Uvjeti mira bili su, kao i u mnogim drugim prilikama, uvertira u novi sukob.

Ipak, i ovi mletački uspjesi, ma kako efemerni, ne bi bili zamislivi bez morlačkog faktora, i nove mletačke oportune politike prema njemu. Izbjegle Morlake *Serenissima* je u Dalmaciji opskrbljivala potrebnim oružjem, koje su oni potom, „uskočivši“ u stari kraj, koristili protiv Turaka. Velikim dijelom to je – s kršćanske strane – bio gerilski, upravo hajdučki rat, konstruiran oko ideologije *antemurale Christianitatis*.¹¹⁵ „Na taj način krajem XVII. st. nastala je jedna nova Dalmacija. Poslije reformi prvih desetljeća ovog stoljeća, koje su političko težište dijelom svratile od Velikog vijeća na Pučku skupštinu i bratovštine, te na ustanove, krajem XVII. st. u Dalmaciji se političko vojno i gospodarsko težište premješta iz grada na selo i na cernide. To je sa sobom donijelo i kulturna preustrojanja. Dalmatinska komuna, u kojoj je još živjela rimska i bizantska baština, održavala je stalne i žive veze s Italijom. No seosko pučanstvo bilo je sklonije turskoj kulturi, sve ako i nije bilo muslimansko, i to je ostavilo osobitog odraza u južnoslavenskom, pa i dalmatinskom folkloru, odjeći i u junačkoj pjesmi. (...) Tako je nastala jedna junačka, patri-

O trogirskim perspektivama Kandijskog rata usp. P. Andreis, 1978. i spis Dominika Andreisa, Pavlova oca (D. Andreis, 1978.).

¹¹⁰ F. Difnik, 1939.

¹¹¹ G. Novak, 2004., str. 13.

¹¹² Iscrpnije: S. Buzov, 1993., spec. str. 13 i d.

¹¹³ C. F. Bianchi, 1879., str. 310. Šire o procedurama utvrđivanja demarkacijske linije: M. P. Pedani, 2007., str. 205-206.

¹¹⁴ G. Stanojević, 1958.; S. M. Traljić, 1965., str. 218-219, 221; 1973., str. 456-457; G. Novak, 2004., str. 13 i d. Usp. također: S. Buzov, 1993.

¹¹⁵ I. Pederin, 1990., str. 64-65.

jarhalna i hrvatska Dalmacija, Dalmacija junačke pjesme, Marijine pobožnosti i vojne časti, Dalmacija koju je opjevao fra Andrija Kačić Miošić u svom *Razgovoru ugodnom naroda slovinskoga* (1759.) i koju je opisao Alberto Fortis u svom putopisu *Viaggio in Dalmazia* (1774) jer ga se ta zemlja tako duboko dojmila. Dakako, ovaj mentalitet ima i svojih nedostataka. Sablja je imala više ugleda nego li plug. Ovaj tip čovjeka, iako religiozan i odan katolicizmu, bio je u pitanjima časti preosjetljiv, odatle ratobornost i osjetljivost, razmjerno velik broj hajduka i krilatica „Tko se ne osveti taj se ne posveti“. Hajduci su imali velikog ugleda u narodu. Krvna je osveta bjesnila.¹¹⁶

Provođenje odredaba mirovnog ugovora po završetku neprijateljstava bilo je zadatak mjesnih dizdara. Oni su kao svima prihvatljivi lokalni arbitri imali jednom zauvijek poništiti cirkularnu izmjenu međusobne osvete koja je na osmanlijsko-mletačkom pograničju redovito uvijek iznova izbijala uokrug stalno nejasnih političkih i etnokonfesionalnih međuodnosa.¹¹⁷ Jedan takav bilateralni ugovor, zapravo svojevrsna *cartula promissionis* ranoga novog vijeka, s obećanjima predvodnikâ da će se pridržavati odredaba mirovnog ugovora i kontinuirano održavati mir, nastao je upravo u islamskom području, 1634. godine. Potpisnici s osmanlijske strane su sedmorica visoko rangiranih članova hijerarhije, između ostalih dizdari Nadina i Islama te islamski kapetan Ibrahim-aga Beširagić (zapravo Alija) kao najugledniji. On će 1641. godine sklopiti sličan sporazum s dizdarima Islama, Obrovca, Nadina, Karina, Poličnika i Zemunika te s kotarskim kadijom Ibrahimom.¹¹⁸ Ova nastojanja „da od sada u napridak da se uzdarži i obslužuje dobar pravedni mir i ljubav meju svimi“ često su ipak bila isuviše „kampanilistička“, partikularna i teritorijalno sasvim ograničena, bez uvažavanja i obzira situacije kakva je već u susjednom selu (pače i dezavuiranjem već sklopljenih ugovora).¹¹⁹ Krvavi ciklus retribucije potom bi započinjao iznova.

Sugestivno piše Fortis:

*Oni vode vučji život lutajući između vrletnih i nedostupnih ponora, poskakujući od stijene do stijene da izdaleka otkriju zasjede, mučeni neprekidnim oprezom, izloženi nepogodama godišnjih doba, često lišeni nužne hrane, prisiljeni stavljati život na kocku da je pribave, čameći u užasnim i nenaseljenim odvojcima spilja.*¹²⁰

¹¹⁶ I. Pederin, 1990., str. 65-66.

¹¹⁷ Neka od ovih „poravnanja“ registra S. M. Traljić, 1958.-1959., str. 413-417.

¹¹⁸ S. M. Traljić, 1958.-1959., str. 415-416.

¹¹⁹ S. M. Traljić, 1958.-1959., str. 417.

¹²⁰ A. Fortis, 2004., str. 38.

Brojna preklapanja etnokonfesionalnih entiteta, političkih suvereniteta i administrativnih podjela na ovom prostoru – koja su na geografskim kartama Kotarâ onoga vremena stvorila efekt kapilare, posljedica su ranonovovjekovnih osmanlijsko-mletačkih sukoba. Klišeji o perfidnosti mletačke politike dijelom zacijelo vuku korijen iz nesistematskih, dvostrukih mjerila koje je *Serenissima* ovdje primjenjivala: za trajanja ratnih operacija mletačka je vlast podilazila starosjedilačkom stanovništvu kao i došljacima, besplatno dijelila zemlju, privilegirala pojedince i skupine oslobođanjem od plaćanja po-

reza Republici.¹²¹ Taj stupanj benevolentnosti centralnih vlasti bio je ravan jedino nepodnošljivim obvezama kojima bi izložile stanovništvo čim bi rat završio. Sve je to stvaralo nezadovoljstvo, kako među starosjediocima tako među vlaškim i drugim doseljenicima. Venecija je osvajanjem novih teritorija često primjenjivala taktiku „spaljene zemlje“ kako bi držala neprijatelja na odstojanju. Bukovica i Ravni kotari često su bili ničija zemlja: jedna strana bi ih osvojila (ili, iz vlastite perspektive, revindicirala), istovremeno ih ne okupirajući, a druga bi ih napustila; tako se stvarala tampon-zona od koje su izvlačili korist svi osim lokalnog stanovništva. U takvim uvjetima podijeljena lojalnost svakako im je bila najmanja briga. Neprestana kolebanja granične linije stvarala su konstantni osjećaj nesigurnosti, potičući stanovnike na preseljavanja na obalu i na otoke. Otud ona nerazmrsiva preplitanja spomenuta na početku. Politika, i mletačka i osmanlijska, regulirana planskim uništavanjem napuštenih naselja, čiji su rezultati bile etničke rekompozicije, potpuna depopulacija pojedinih područja i sveprisutna glad, najbolje se ogleda u situaciji koju na terenu nalazi Solvago 1629. godine: tada čak pedesetčetiri sela u Ravnim kotarima nisu zatečena *in natura e in essere*.¹²²

Koliko je toga u ovim interakcijama ovisilo o naličju, pokazuje upravo slučaj spomenutog Ibrahim-age (Alije) Beširagića. Ovaj je mjesni odličnik, kapetan Sedd-i islama, naime, barem od 1633. godine *confidente* mletačke vlasti! Jedan drugi Beširagić, Jusuf-aga, vjerojatno također islamski kapetan, nekoliko desetljeća ranije također vodi povjerljivu korespondenciju s generalnim providurom, dostavljajući Mlečanima dragocjene podatke o unutrašnjem stanju osmanlijskog društva na pograničju.¹²³ Korespondencija obojice Beširagića čita se kao pravi špijunski memorandum. Dvostruka igra za Osmanlije je očito bila dovoljno lukrativna da bude i primamljiva, a Mlečanima je s druge strane omogućavala zavidnu logističku prednost u predvečerje Kandijskog rata (zanimljivo je da obavještajni podaci gotovo uopće nisu tekli u drugom smjeru, prema Porti).¹²⁴ Uostalom, riječ je o pro-verbijalnom „drugom najstarijem zanatu na svijetu“.

Bilo da je riječ o karolinškim pograničnim markama osmoga i devetoga stoljeća, Korvinovim Jajačkim i Srebreničkim banovinama, napokon Vojnoj krajini, pograničje je *par excellence* prostor diskontinuitetâ, prostor čvrstih linija i suprotstavljanja, na svoj način brisani prostor, ali i prostor susreta i kulturnih i civilizacijskih prožimanja, *melting pot*. Naravno, sve ovo pogubnog je efekta na trajanje ambijenata u kojima se, kroz vjekove, slagao život. Dvori Stojana Jankovića u tome su iznimka.

Dvori su već preko tri stoljeća u vlasništvu obitelji Mitrović-Janković, odnosno njenih nasljednika obitelji Desnica. Jedan od glavnih izvora za poznavanje povijesti ove obitelji jest ovjereni prijepis svih privilegija koje su Mlečani izdali Mitrovićima: *Trassunto delle benemerenze e servigi prestati dalla famiglia Mitrovich Deve in tempo di guerra, di pace, di contagi et altri importanti pubblici incontri, che*

¹²¹ S. M. Traljić, 1965., str. 220; L. Kos, 1987., str. 70, 72.

¹²² I. Andrović, 1909., str. 40 citira Solvago-vo izvještaje.

¹²³ S. M. Traljić, 1958.-1959., str. 418-419.

¹²⁴ Ipak, upitno je koliko ovakvo viđenje ovisi o neravnomjernom broju izvora koji su do nas dopri s jedne i s druge strane. Pismo Petru Smiljaniću kojim ga udbinski kapetan – poznat kao Mustajbeg lički – moli (na hrvatskom jeziku!) da ga obavijesti o mogućim kretanjima mletačke vojske govori da ni količina informacija koja je tekla u ovom smjeru nije bila nipošto mala ni beznačajna. Usp. M. Šarić, 2005., str. 128, bilj. 405. Za uputu zahvaljujem Tei Perinčić-Mayhew, kao i za obavijest o knjizi Paola Preta *Persona per hora secreta. Accusa e delazione nella Repubblica di Venezia* (Il Saggiatore, Milano, 2003.), koja se bavi upravo problemima špijunaže.

2. Krug F. Salghetti
- Driolija, Stojan
Janković, ulje na
platnu, 102,8 x 79,4
cm, 60-e godine XIX.
st., Kula Stojana
Jankovića (M. Savić,
2006., kat. 31).

principia dall' anno 1652, tratto da autentici documenti rassegnati all' eccellentissimo Savio alla scrittura. Tiskan je u Mlecima, prema B. Desnici oko 1779. godine.¹²⁵

Na povijesnu pozornicu izlaze sredinom XVII. stoljeća, kada se 1646. godine *pater familias* Janko Mitrović pridružuje mletačkim snagama u Kandijskom ratu. Za to je od Leonarda Foscola nagrađen mjesečnom plaćom od četiri dukata. Obitelj je podrijetlom iz Žegara, no ne i starinom, budući da je najstariji poznati njen član, Mitar (rođen oko 1586.), u Žegaru bio pridošlica iz Hercegovačkog sandžaka, neiscrpane rezerve „vlaške patrijarhalno-pastoralne civilizacije“.¹²⁶ Izbjegao iz Osmanlijskog carstva. Riječ je o tipičnom morlačkom itineraru onoga vremena, kada se po potrebi „uskače“, ali i „preskače“ iz jednog mjesta u drugo. Mehanizme građenja vojne karijere na osmanlijsko-mletačkom pograničju istražila je T. Mayhew.¹²⁷ Mitrovići su se po prelasku na mletački teritorij po svoj prilici smjestili u Posedarju i Budimu. Surovost vremena i prostora ogleda se u činjenici što je Jankov maloljetni sin Stojan već 1650. godine uzeo oružje u ruke, primivši od Foscola jednaku plaću kao otac mu: „figlio dell'harambassa Gianco Mitrovich nominato Stoian, in ety tenera esistente“.¹²⁸ Nakon smrti mladog Filipa Smiljanića 1656. godine u dvoboju s jednim mletačkim vojnikom, Janko postaje uskočkim serdarom (raniji serdar, Filipov brat Ilija, poginuo je u borbama s Osmanlijama 1654. godine).¹²⁹ Omjeri, strateška važnost i geomorfološke prednosti područja Ravnih kotara, kao i njegov značaj najprivlačnije točke vlaške imigracije uvjetovali su organiziranje dviju serdarija, onih za Gornje i za Donje kotare. Dok su Donji povjereni obitelji Smiljanić, Gornjim kotarima su nasljedno upravljali serdari Mitrovići-Jankovići, položaj koji su zadržali i nakon Morejskog rata. Tih je godina harambaša Janko Mitrović, iz očista providura Foscarinija (a i realno) „capo principale dei Morlacchi“,¹³⁰ međutim već 1659. godine bit će smrtno ranjen u bitci kod Cetine. Njegov sin Stojan Janković (Mitrović-Janković) (Sl. 2) nakon očeve smrti spominje se tek 1663. godine, kada je jedan od mjesnih pogla-

¹²⁵ B. Desnica, 1922., str. 196.

¹²⁶ M. Šarić, 2005., str. 66.

¹²⁷ T. Mayhew, 2006., str. 93.

¹²⁸ B. Desnica, 1950., str. 54. Usp. također: D. Roksandić, 2000., str. 340.

¹²⁹ T. Mayhew, 2006., str. 96. O „slučaju“ Ilijine supruge Katarine nakon njegove pogibije v. T. Mayhew, 2006., str. 91.

¹³⁰ B. Desnica, 1951., str. 53-54. Simptomatično je što se upravo uz Jankovu osobu tek po drugi put u sačuvanim dokumentima javlja turski naziv „serdar“ za zapovjednika krajine, kada je 25. ožujka 1656. izabran na tu dužnost (B. Desnica, 1950., str. 74, 89). Usp. također R. Jelić, 1982.-1983., str. 112.

vara Posedarja.¹³¹ To je uobičajeni *cursus honorum*, u kojem se sposobniji pojedinci po zaslugama postupno uzdižu na morlačkoj hijerarhiji. Međutim, Stojanov *curriculum*, tada zacijelo još nenasluden, razvit će ga u osobu mitskih razmjera.

Malo je, primjerice, poznato da je ep *Ženidba Janković Stojana*, kao izdanak oralne kulture kopnene Dalmacije u prijevodu Elise Voiarta,¹³² inspirirao jednog Alphonsea de Lamartinea da 1838. godine spjeva svoj *Pad anđela* (*La Chute d'un ange*), omašni metafizički ep (samo drugi dio, *Jocelyn*, sastoji se od 10 000 stihova!) simboličke teme o palom anđelu Cédronu koji je – protjeran iz raja zbog ljubavi prema smrtnici – osuđen da se tijekom čitave ljudske povijesti uvijek nanovo reinkarnira u novom identitetu sve dok postupnim prihvaćanjem patnje ne zasluži otkupljenje u ponovno pronađenoj ljubavi prema Bogu.

3. Povelja dužda Alvisa II. Moceniga od 20. kolovoza 1705. kojom se nasljednicima Stojana Jankovića potvrđuju posjedi u Islamu prema privilegiju generalnog providura Antonija Barbara od 1670. godine (Arhivska zbirka Jankovića).

4. Povelja dužda Domenica II. Contarinija od 8. ožujka 1670. kojom se Stojanu Jankoviću dodjeljuje naslov „Cavaliere di San Marco“ (Arhivska zbirka Jankovića).

Stojanov spektakularni bijeg iz istanbulske tamnice, koji već ulazi u domenu čuda, pružio je obilnu građu narodnoj predaji; vrlo je detaljno opisan u *Ropstvu Janković Stojana*.¹³³

Za svoje ratne zasluge i lojalnost Republici sv. Marka, Stojan Janković u leno je 1670. godine primio posjed srednje veličine u Islamu (Sl. 3), a iste je godine počašćen naslovom „Cavaliere di San Marco“ (Sl. 4). Već iduće godine imenovan je zapovjednikom Ostrovice, a poslije smrti kneza Jurja Posedarskog zamijenio je 1681. godine umrloga velikaša na mjestu čelnika Morlaka, nasljeđujući tako staru službu svoga oca. Kako su u poraću kotarska sela bila podijeljena na četiri grupe, Jankoviću je pripala ona gornjih sela (osam sela od Ljubča

¹³¹ B. Desnica, 1950., str. 115.

¹³² N. Banašević, 1954. Usp. također: K. Milutinović, 1968., str. 12.

¹³³ Usp. B. Desnica, 1922., *passim* i *Serdar Janković Stojan: srpski junak u narodnim pjesmama*, T. Jovanović i Vujić, Beograd, 1929.

do Badnja, uključujući Starigrad). Poginuo je u Zenovom pohodu na Glamoč, Livno i Duvno, 23. kolovoza 1687. godine, i ne vidjevši svoga lena u Islamu.

Slučaj nije nimalo usamljen u praksi *Seicenta* u Dalmaciji: u Konjskom, jednom od najstarijih poznatih sela Splitske zagore, poslije turskog osvojenja, 1530. godine podignuta je utvrda koja je trebala izolirati strateški važan Klis prije nego što je i on pao sedam godina kasnije. Poslije je prešla u posjed kliškog dizdara Mahmut-age kao jezgra njegova imanja u Konjskom i ladanjsko boravište, da bi 1686. godine investiturom providura Pietra Valiera u posjed bio uveden Petar Tartaglia, zaslužni *Soprintendente* trogirskih i splitskih morlaka, „starih“ i „novih“, koji je *a proprie Spese* oslobodio Konjsko. Iako nije sasvim jasno da li je osmanlijska fortifikacija stradala već za vrijeme nereda nakon pada Klisa 1648. godine ili tek pri Tartaglijinoj opsadi, ono što je sigurno jest da je Petar Tartaglia dodatno utvrdio objekt, koji je potom proširio njegov sin Augustin.¹³⁴

Exempli gratia: dvori u zaseoku Sinovčići u Žrnovnici su kao jezgru imali kulu koja se nekada nalazila u vlasništvu Ahmet-bega solinskog, da bi po svemu sudeći vojnom zaslugom pripala Poljičaninu Marku Sinovčiću, kojega Filip Grabovac u *Cvitu razgovora* osobito odlikuje kao jednoga od junaka Kandijskog rata.¹³⁵

Imanja ninske biskupske menze ušla su, čini se, neizmijenjena, u sklop osmanlijskoga Islama nakon 1576. godine. Do 1670. godine nalazila su se nominalno u posjedu Jusuf-age Tunića, a kako su površinom (oko 400 gonjala (1 gonjal = cca. 2400 m²)) približno odgovarala Samsonovom posjedu prilično je uvjerljiva iznesena pretpostavka o njihovoj prenamjeni u jedan spahiluk za vrijeme osmanlijske ere.¹³⁶ Svako im se barem neko vrijeme prije 1670. godine međe nisu mijenjale. Po svemu sudeći je oko te 1670. godine – po povratku pod mletački dominij – izvršena jedna reambulacija tih posjeda, čiji koliko-toliko vjeran odraz nalazimo u podacima iz Stojanova privilegija:

*Dajemo istom Vitezu Stojanu Mitroviću za njega, nasljednike, potomke i sljedbenike njegove trajno u ime Prevedre Republike dozvoljavamo kuće u Islamu koje su bile u posjedu Jusufage Tunića Turčina iz istog mjesta, i više od 400 gonjala zemalja za oranje, pod vinogradima, livadama, neobrađenih u predstavljenim granicama, to jest od sjevera Velika cesta, s juga Azija Greb, od istoka šuma s jednim orasom iza Kimera i od zapada voda zvana Baštica.*¹³⁷

Među citiranim toponimima oni koji čine sjevernu i zapadnu granicu posjeda namah su prepoznatljiviji, dok katastar iz 1826. godine pokazuje visoku stalnost međa i na ostalim stranama svijeta; i dalje je davno definirani okvir biskupovoga posjeda ostalo u omjerima XIII. stoljeća.¹³⁸ Simetrija s gore već utvrđenom činjenicom o nedjeljivosti posjeda u Učitelja Vasi, nakon što su mu jednom udarene granice u XIII. stoljeću, više je nego očita. Moglo bi se spekulirati da je Sinan-

¹³⁴ Najiscrpnije: A. Tudor, 2007., str. 263-265 i prilozi na str. 265-266. Šire o problemu: Z. Demori Staničić, 1989., str. 203-204.

¹³⁵ N. Bezić Božanić, 2007., str. 114.

¹³⁶ N. Jakšić, 1984., str. 330-331. Prema proračunu K. Milutinovića, 1968., str. 12, Stojanu Jankoviću dodijeljeno je 1037.2 km² obradive zemlje(?). Prema M. Zaninović-Rumora, 1993., str. 125 „metrička protuvrijednost zadarskog gonjaja u 19. st. je 2365,0373 m²“ ili 2370 m², što bi odgovaralo venecijanskom passusu. Veličina zadarskog gonjaja u XIII. i XIV. stoljeću ne može se pouzdano utvrditi jer se preračunavala prema komunalnoj mjeri zadarskog sežnja (passus) označenoj na nestaloj crkvi Sv. Petra na Trgu. Moguće je da je iznosio 2323 m², a svakako se nalazio negdje u rasponu između 2320 i 2373 m². U XVII. i XVIII., a vjerojatno i u XVI. stoljeću on pouzdano iznosi 2369,5476 m². Problem otežava postojanje „hrvatskog“ ili „slavenskog“ gonjaja, koji se javlja od druge polovice XIV. stoljeća, a veličina mu nije poznata. Godine 1675. spominje se kao podudaran zadarskom gonjaju.

¹³⁷ M. Savić, 2006., str. 37 (prema prijepisu

beg Beširagić do 1644. godine kao kapetan islamske kapetanije uživao upravo timar po granicama u koje je još jednom ušao, nerazvrnut, stari Samsonov posjed, ovog puta kao jedinstven spahiluk. Ti petrificirani rubni markeri izraz su fascinantnog kontinuiteta, tim izuzetnijeg na krajištu koje je tijekom samo jednog, sedamnaestog stoljeća doživjelo dva duga rata s ukupno četrdeset ratnih godina. Sličnost tih procesa omogućuje nam da im nazremo jedinstvenu osnovu. Riječ je o paralelnosti postupaka u oba sustava: i prijašnji, osmanlijski, i novi, mletački, organiziraju svoje varijante vojnokrajiškog uređenja, posuđujući jedni od drugih na više razina i na više načina. U kritičnim trenucima, lojalnost istaknutih pojedinaca, i unutar serhada i unutar serdarije, na određeni će se način izuzeti iz regularne hijerarhije i osigurati podjeljivanjem ekskluzivnih privilegija. Riječju, timar koji je Sinan-beg Beširagić kao „kapetan-beg“ uživao do 1644. godine i investitura koju je Stojan Mitrović-Janković kao morlački poglavar uživao (barem nominalno) od 1670. godine, samo su sinonimi za istu pojavu. Da li je onda neobjašnjivo što su obojica, na doslovno istom teritoriju, primili identičnu česticu zemlje? Riječima Ž. Radića (raspravljajući o Poljičkom statutu i sličnostima kaznenopravnih ustanova arhaična značaja u svim periodima): „To je samo dodatna potvrda kako se u relativno sličnim okolnostima u vremenski ili prostorno udaljenim sredinama između kojih je isključena bilo kakva mogućnost komunikacije mogu javiti istovrsne pravne koncepcije“.¹³⁹

Ovakvi fascinantni kontinuiteti u Dalmaciji su posvjedočeni već od antičke starine. Uobičajeniji su nego što bi se to na prvi pogled moglo pomisliti, pa ne bi bilo teško umnožiti ovakve primjere ako nam bude dopuštena i jedna ekstemporacija. Tako se ovdje kao paradigma izdvaja samo otok Mljet (antička *Meleda*, *insula Melitense*), koji se oduvijek spominjao jedino čitav u posjedu jednoga gospodara. Mikrourbana cjelina Polače na Mljetu nudila se kao jedina sigurna luka sa sidrištem i zaklonom u zavjetrini na čitavom potezu od Hvara pa sve do Dubrovnika. Svojim primamljivim položajem već je u doba ranog Carstva Mljet ubrojen u carski ili državni dominij, da bi u punini V. stoljeća ušao (prema istraživanjima I. Fiskovića), neizmijenjen, u posjed tzv. dalmatinske dinastije polunezavisnih lokalnih dinasta, namjesnikâ provincije Dalmacije (Marcelin, Julije Nepot (posljednji legitimni zapadnorimski car, ubijen u Dioklecijanovoj palači 480. godine)). Vjerojatno je u to doba u Polačama podignut monumentalni sklop ladanjske palače koja, u susjedstvu dviju prostranih ranokršćanskih crkava, arhitektonskim ustrojem, općom koncepcijom te unutrašnjom dispozicijom i artikulacijom ulazi u sam vrh tadašnje europske graditeljske produkcije, s jasno identificiranim ravenatskim stilemima. Tipičan raskošni refugij nesigurnoga vremena kasne antike, Polače su u istom stoljeću (486. godine) prešle u investituru komesa Pieriusa, čovjeka od povjerenja germanskoga vladara Italije Odoakra. Ovaj senator, *comes domesticorum vir illustris et magnificus*, primio je od svoga gospodara na ime duga rentu od

u zbirci-knjizi obiteljskih dokumenata *Stampa coo: frateli Dede Mitrovich*, tiskanoj nakon 1766.).

¹³⁸ N. Jakšić, 1984., str. 331.

¹³⁹ Ž. Radić, 2007., str. 174. Šire o problemu zemljišnih posjeda u razdoblju osmanlijske vlasti: K. Jurin Starčević, 2007., str. 235.

dvije stotine zlatnih dukata iz mljetskog posjeda. No, poput Stojana Jankovića, Pierius nije dospio uživati plodove svoje investiture, poginuvši već 488. godine. Bilo da se njegova visoka renta od 200 dukata ubirala od zemljoradnje (na ipak slabo obradivu brdovitom otoku), od lučkih pristojbi ili možda od naročite carine *portorium*, treba se u cijelosti složiti s I. Fiskovićem u pretpostavci da su Istočni Goti pri kraju V. stoljeća na otoku već zatekli visok stupanj strukturirana i organizirana života, s već utanačenim pritjecanjem prihoda formiranim oko monumentalnog sklopa. Pierius je, dakle, samo preuzeo neko starije vladarsko pravo s Mljeta, koje se u doprijašnjem razdoblju ostvarivalo unutar patrimonija carske obitelji. Fiksni iznos od 200 dukata ostvarivao se s Mljeta još u drugoj polovici VI. stoljeća, što dokazuje fragment jedne oporuke koju je 1805. godine objavio Gaetano Marini u svojim *Papiri diplomatici*.¹⁴⁰ Paralele s Islamom Grčkim teško da su mogle biti rječitije. Kasnije je Mljet u svojoj cjelovitosti ušao u posjed benediktinaca, dakle čitav, bez obzira na polemike oko izdanih im darovnica. Novi vlasnici, bilo benediktinci ili, kako drugi pretpostavljaju, zahumski knez Desa, nasljedovali su kasnoantičku graditeljsku tradiciju otoka formom tribelona – trostrukoga lučnog otvora dominantna srednjeg dijela – koji je, s predloščima u kasnoantičkoj palači i obližnjoj ranokršćanskoj crkvi, sada primijenjen na crkvi sv. Marije. Kako se svetište zakriveno tribelonom direktno kosi sa zasadama benediktinske liturgije, gotovo je sigurno da se prvotno radilo o privatnoj crkvi, naknadno darovanoj benediktincima.¹⁴¹ Ono što je ovdje signifikantno jest da su benediktinci primili u posjed čitav otok, homogen posjed, što je po svemu sudeći bio oduvijek, još od antike. Tek je teško proniknuti u razdoblje koje je na otoku uslijedilo između VI. stoljeća i visoke romanike.

Međutim, na posjedima u Islamu koje je Stojan Janković dobio investituroom od 10. kolovoza 1670. godine uzaludno ćemo u zgradama Jusuf-age Tunića tražiti kariku kontinuiteta između srednjovjekovnog biskupskog boravišta i suvremenih Dvora Jankovića. Eponimni „Stojanovi dvori“ kakve danas poznajemo s ovim protagonistom dalmatinske povijesti XVII. stoljeća zapravo nemaju direktne veze (zato je neka vrst paradoksa što u oralnoj, epskoj tradiciji o Stojanu islamska Kula zauzima istaknuto mjesto). Iz rasutih i rijetkih izvora dade se koliko-toliko rekonstruirati skelet zbivanja u XVII. stoljeću: 1647. godine turski kaštel je razoren (što se tada zbiva s Jakali kulom, i u kakvom je ona odnosu s kaštelom?); 1671., za vrijeme sastanka Nanija i Mahmud-paše Islam je još „ruina“, nakon čega se vraća pod osmanlijsku jurisdikciju, da bi ga ovi već 1684. godine napustili, ovog puta zauvijek; Stojan Janković pogiba 1687., a situacija oko Islama je sankcionirana tek krajem rata dvanaest godina kasnije. Više indicija nedvosmisleno govori kako strukturalnu jezgru postojećeg sklopa Dvora treba tražiti u zgradama koje je Todorin Dede Janković 1719. godine kupio od izvjesnog Radmilovića, nasljednika popa Laze Lazarića.¹⁴²

¹⁴⁰ O Mljetu usp. E. Dyggve, 1959.; I. Fisković, 1996.-1997.; M. Jurković, 2002.

¹⁴¹ M. Jurković, 2002., str. 212, 215-216.

¹⁴² Riječ je o neobjavljenom aktu jedne zadarske notarske kancelarije: M. Savić, 2006., str. 38.

Prema istraživanjima B. Desnice i M. Savića, barem dio tih kuća bio je u posjedu zadarskih obitelji Santi i De Ponte, a registrira ih još katastar iz 1709. godine. Nejasno je u kakvoj su funkcionalnoj ovisnosti one bile o zgradama popa Lazarića, no prema obiteljskim arhivskim spisima Todorin Dede objedinio je posjede otkupom i tih nekretnina od obitelji Santi i De Ponte.

„Kuća na kat s avlijom i ulazima i izlazima“ koju je kupio Todorin nije, dakle, identična s kućama Jusuf-age Tunića. Time, međutim, ne otpada ranija identifikacija ladanjskog zdanja biskupa Samsona i njegovih nasljednika na istom mjestu, u neposrednoj blizini crkve sv. Jurja. Tek treba korigirati ubikaciju izvornog doma Stojana Jankovića: on se, prema jednom zapisu B. Desnice, nalazio uz lokalitet *Mlinarove kuće*, danas ruševinu, naznačenu na jednom starom nacrtu kao „casa del Kau. Gianco“ („kuća kavaljera Janka“).¹⁴³ Negdje unutar te stratigrafije, u neposrednoj blizini, treba tražiti i posjed age Tunića. Riječ je vjerojatno o zdanju koje je po nekoj svojoj kvaliteti (udobnosti, monumentalnosti?) odskakalo među nastambama Sedd-i islama, čime je uoči 1670. godine postalo prikladnom rezidencijom zaslužnoga „mletačkog čovjeka“ Stojana Jankovića. Drugi podatak, kojeg ističe M. Savić, spominje požar što je sredinom XVIII. stoljeća poharao kuću Mitrovića u Islamu.¹⁴⁴ Ostaje nejasno odnosi li se ova vijest na prvotnu kuću Stojana Jankovića ili na sklop kojega je za svoju obitelj Todorin Dede Janković postupno nabavljao tijekom 1719. godine. U prvom slučaju bi se time dodatno objasnilo preferiranje današnje Kule kao obiteljske rezidencije; no, po svemu sudeći je proces okrupnjavanja i konsolidacije jankovićevskih nekretnina započeo već ranije, s jasnom namjerom napuštanja prvog obiteljskog sjedišta u korist novog, ekskluzivnijeg boravišta.

Ovaj fenomen vjerojatno treba shvatiti i kao refleks novog statusa. Ali on je ujedno rezultat progresivnog fluktuiranja granica na području Islama i nakon Stojanove investiture 1670. godine: naime, *Serenissima* je nakon Kandijskog rata izgubila većinu svojih stečevina u Dalmaciji, uključujući Islam, čime je darovnica Jankovićima faktično anulirana, u novoj političko-teritorijalnoj realnosti ostala neprovedivom. Na taj je način grubo dezavuirana teško stečena nagrada za vjernost Republici, a posljedično se i smještaj u kućama Jusuf-age Tunića pokazao kao provizorij (prema istraživanjima Tee Perinčić-Mayhew, sâm Stojan nikad nije ni uveden u svoj posjed u Islamu!). Tek će se nakon Morejskog rata (Velikog turskog rata) 1699. godine Jankovići smjestiti na svojim zemljama, što će kulminirati izgradnjom obiteljskih dvora na novostečenim posjedima u stoljećima koja su dolazila.

Spomen popa Lazarića kao doprijašnjeg vlasnika kuća koje je za obiteljske dvore kupio Todorin Dede Janković otvara još jedan vid problema. Lazarić je kao svećenik obavljao pastoralnu službu pored buduće Kule Jankovića, u crkvi sv. Đurđa (Jurja), najkasnije od 1698. godine (kada za interijer crkve u Mlecima kupuje četiri prijestolne

¹⁴³ Zapis spominje M. Savić, 2006., str. 38-39. Nije nam poznato gdje su se nalazile „Mlinarove kuće“. Možda se misli na mlinove koji se nalaze ispod današnjeg umjetnog jezera na Baščici, pod kojima je prolazila granica nakon Ciparskoga rata, a koji su možda postojali na tom položaju već u srednjem vijeku. Usp. J. Brtan, 2002., str. 111. Uroš Desnica obavještava nas da lokalitet – prema njegovim saznanjima – treba tražiti negdje na samoj granici dvaju Islama.

¹⁴⁴ Prema: M. Savić, 2006., str. 39. Osobito je pak intrigantno najnovije zapažanje M. Sinobada, 2008., str. 173-174, do kojeg je došao analizom franciskanskog katastra iz 1827. godine. Nešto istočnije od jugoistočnog ugla današnjeg kompleksa nalazila se 1827. godine toreta (ili njeni temeljni ostaci?) promjera 12 m i površine 117,56 m², također u posjedu obitelji Mitrović-Janković. Nestala je u periodu do reambulacije katastra 1879. godine. Starost i funkcionalna veza torete s ostatkom kompleksa ostaju nam nepoznati, no moguće je da je riječ o prvotnom fortifikacijskom objektu na posjedu Jankovića.

ikone).¹⁴⁵ Nešto više od dva desetljeća kasnije, vidjeli smo, Todorin od Lazarićevih nasljednika kupuje njegove nekadašnje posjede. Gotovo se sigurno radilo o prostorima namijenjenima svećenikovom boravku u vrijeme dok je bio na crkvenoj funkciji u Sv. Đurđa (tj. preinačenim nasljednicima nekadašnjeg biskupskog objekta). Time se sasvim suzuje raspoloživi kronološki raspon utemeljenja crkve na period između 1698. (kada se prvi put spominje svećenik u Islamu, u liku L. Lazarića) i 1719. godine (kada se Lazarićeve kuće prodaju Todorinu Dede Jankoviću). Budući da sâm Stojan Janković, koji 1698. godine više nije bio među živima (poginuo je 1687. godine), nije nikada uveden u darovani mu posjed u Islamu (v.g.), ulogu osnivača i donatora crkve valja pripisati nekom od njegovih nasljednika nakon Morejskoga rata. Doduše, postoji blaga mogućnost da je do nekakve forme organizacije vjerskog života ovdje došlo oko 1670. godine, kada je teritorij privilegijem providura Valiera prešao u ruke Mitrovića. No, kako on nije sve do 1699. godine bio realiziran, malo je vjerojatno da se prije mirovnog ugovora, još za trajanja ratnog stanja – u mutnom vremenu – krenulo u strukturiranje crkvene organizacije. Takve akcije općenito slijede u razdobljima konsolidacije i „čistih računa“, a ne tijekom predaha između dvaju primirja, kada bi čitav proces građenja i opremanja crkve te dovođenja svećenika i administrativnog organiziranja vjerske ingerencije nad pojedinim područjem – a bez izvjesne budućnosti – doista odlazio *ultra crepidam*. Štoviše, u onako ranom vremenu za izgradnju elegantnog i arhitektonski relativno kompleksnog zdanja ne samo da nije bilo materijalnih mogućnosti i povoda, već – u malom Islamu – ni prave potrebe. Uporište ovakvom rasuđivanju kao da se nalazi u obiteljskoj predaji Desnića koja upravo generaciji Ilije Jankovića pripisuje transformaciju u obiteljsku kapelu-mauzolej crkve smještene na postojećem starom seoskom groblju. Ilija je dao podići crkvu u Kašiću.¹⁴⁶ Prozor za osnivanje crkve samo je teoretski, dakle, bio ostvariv između kolovoza 1670. i listopada 1672. godine i nakon osmanlijskog povlačenja s tog prostora 1684. godine, početkom Morejskog rata. Zacijelo bi i legislativne nejasnoće u takvoj situaciji imale nemalu ulogu: kanunski propisi su unutar Osmanlijskog carstva zabranjivali podizanje „nevjerničkih“ sakralnih zdanja *ex novo*; izvršnom odlukom državne vlasti ono se pokušalo modificirati iznimno u slučaju Vlaħa, koje je protežirala središnja uprava. Time bi se stare, katoličke ili pravoslavne, vjerske zgrade (odn. ostaci kulturnog mjesta) očuvale od propadanja njihovim stavljanjem u novu-staru funkciju – obnovljenih bogomolja vlašćkog pučanstva.¹⁴⁷ U tom ključu možemo čitati i kasniji život crkve Sv. Đurđa. Istovremeno valja imati na umu kako je *domus episcopi* iz XIII. stoljeća nužno bio opskrbljen molitvenim prostorom, kojega se – s osobitim obzirom na romaničke stileme i višestoljetnu stratigrafiju prostora oko crkve (v.g.) – s velikom vjerojatnošću može identificirati u sačuvanoj kapeli Sv. Đurđa. Stoga se treba u cijelosti složiti

¹⁴⁵ B. Desnica, 1951., str. 346. Lazar Lazarić (Lazarićević) poznat je inače kao istaknuti protagonist osmanlijsko-mletačkih ratova na granici, u kojima je na mletačkoj strani zadobio tjelesne ozljede koje su ga učinile bogaljem. Kao kompenzacija za njegovu vjernost i tjelesnu diskvalifikaciju, dukalom Silvestra Valiera od 18. svibnja 1698. godine dodijeljena mu je plaća u sklopu konjaničke čete. Bio je u životu još 1702. godine, kada pod igumanom Mojsijem inicira obnovu jednog dijela manastira Krka. Ona je komemorirana natpisom nad ulazom u manastir. Usp. B. Desnica, 1951., str. 345; D. Berić, 1962., str. 166.

¹⁴⁶ Prema usmenom priopćenju dr. Uroša Desnice.

¹⁴⁷ M. Šarić, 2005., str. 144. Usp. također B. Desnica, 1951., str. 295; S. Bačić, 1993., str. 505. Šire o problemu: D. Gaunt, 2007., str. 40.

s, uglavnom usamljenim, mišljenjem B. Šljivić-Šimšić prema kojem je Stojan Janković u Islamu Grčkom obnovio već postojeću crkvu.¹⁴⁸

Ako bismo, pak, osnutak pravoslavne parohije u Islamu Grčkom htjeli vidjeti negdje u razdoblju mnogo prije svršetka Kandijskog ili Morejskog rata, u vremenu konsolidacije osmanlijske vlasti na području Kotara upravo nakon Ciparskog rata, kao historijski refleks obnove Pečke patrijaršije 1557. godine (do početka XVII. stoljeća podignuti su manastiri u Krki, Krupi, parohija u Benkovcu, ...), susreli bismo se s nešto teškoća. Jedna od njih je svakako ta što su, kako je već istaknuto, kanuni barem od početka XVI. stoljeća branili izgradnju novih sakralnih zdanja, osim u vlaškom slučaju, i to jedino na mjestima katoličkih crkava koje su izišle iz kulta.¹⁴⁹ Stoga je načelno vjerojatnije da je proces tako i tekao, da je pri kraju XVI. stoljeća u Islamu na mjestu napuštene kapele ninskog biskupa iz XIII. stoljeća (vjerojatno s kulturnim kontinuitetom iz ranokršćanskog razdoblja) utemeljena pravoslavna crkvena jedinica koja je onda neko vrijeme trajala. Nju je u posljednjoj četvrtini XVII. stoljeća uza se simbolički povezala obitelj kotarskih serdara Mitrovića-Jankovića u osobi Stojana Jankovića, uživatelja najprestižnije mletačke investiture na ovim prostorima. Smirivanjem prilika po svršetku Morejskoga rata otvorili su se uvjeti osuvremenjivanju i planskom organiziranju lokalnoga crkvenog života. Od tog vremena traje neprekinuti niz mjesnih svećenika, a crkva se u XVIII. stoljeću obogaćuje novim arhitektonskim formama i unutarnjom opremom. Kontinuitet štovanja sv. Jurja u crkvi dokazan je za srednjovjekovno razdoblje, a po konverziji zdanja za pravoslavni obred preuzet je – ovog puta kao sveti Đurađ – zajedno sa građevinom. Često se, naime, istočni i zapadni sveci u kolektivnoj svijesti doživljavaju kao binarne opozicije, dok je u stvarnosti riječ o relativno benignom preferiranju pojedinog vida svečeva „karaktera“. U slučaju sv. Jurja, obje su crkve posjedovale snažnu tradiciju usmjerenu ka ratničkom karakteru ovoga sveca, u plodnim (ali i ratničkim) Ravnim kotarima zacijelo još pojačanu njime kao kršćanskom prefiguracijom drevnih božanstava plodnosti. Neće biti slučajno što je upravo *Pisan od svetoga Jurja* (Slobodan P. Novak duhovito ju krsti „hrvatskim Beowulfom“) najstarija sačuvana narativna tvorba u hrvatskoj književnosti, zapisana u glagoljskoj *Pariškoj pjesmarici* iz oko 1300. godine.¹⁵⁰ To je uobičajeni srednjovjekovni topos: sveti zaštitnik ratničkih atributa pretvara se u viteza, bliska srednjovjekovnom poimanju. Treba li navoditi Jurjevu ulogu kao Zelenog Jurja, boga vegetacije i mitskog zatočnika Dobra, u slavenskim mitologemima? Aproprijacija u XVII. stoljeću mora da je bila izuzetno primjerena trenutku, kada je jedan militaristički svetac prihvaćen kao zaštitnik možda i najratničkijeg roda na mletačkoj strani.

Držimo, dakle, i uz sve ograde, da topos crkve Sv. Jurja uz Kulu Jankovića, višekratno pregrađivani sakralni objekt i kult u njemu kontinuiraju od ranokršćanskog razdoblja, kako je to (generalno za kontinentalnu Dalmaciju) sažeto u egzemplarnoj studiji B. Čolovića:

¹⁴⁸ B. Šljivić Šimšić, 1959., str. 340.

¹⁴⁹ M. Šarić, 2005., str. 144.

¹⁵⁰ S. P. Novak, 2004., str. 21-22.

„Po pitanju najranijih parohijskih crkava, relativno lako je dokaziva činjenica da su se prilikom pozicioniranja na ovim teritorijama, barem u prvo vrijeme, pravoslavni morali poslužiti katoličkim bogomoljama. Odnosi se to na dobar broj crkava romaničko-gotičkih oblika u zaleđu, preko kojih se, pored ostalog, dade ustanoviti pravilnost nasljedovanja titulara, koji ponekad sežu i do ranokršćanskih slojeva objekta. Kako suvremeni izvori ne daju nagovještaja bilo kakvih konfesionalnih sukoba, može se zaključiti da je na djelu ipak bio odnos kontinuiteta u osnovi kršćanskih bogomolja.“¹⁵¹

5. Povelja dužda Silvestra Valiera od 27. lipnja 1696. kojom se Zaviši Mitroviću Jankoviću dodjeljuje naslov „Cavaliere di San Marco“ (Arhivska zbirka Jankovića).

¹⁵¹ B. Čolović, 2007., str. 336-337.

¹⁵² B. Desnica, 1950., str. 293. Više o problemu nadržavanja konfesionalnih razlika u vlaškim društvima: M. Šarić, 2007a, str. 185-186.

¹⁵³ Iscrpnije: B. Desnica, 1950., str. 103, 164, 166, 187-188. O suprotnom – mnogo češćem – slučaju, kada je ratnik za sobom ostavljao udovicu, kao i o implikacijama takve promjene društvenog statusa, usp. T. Mayhew, 2006., str. 91. Prema nepotvrđenoj legendi, Stojan Janković usmrtio je prvu suprugu u nastupu ljubomore, rasprišivši joj mačem trbuh (T. Mayhew, 2006., str. 97).

¹⁵⁴ B. Desnica, 1951., str. 178.

¹⁵⁵ B. Desnica, 1950., str. 278, 372-373.

¹⁵⁶ J. Brtan, 2002., str. 126.

Konfesionalnost je tih godina prilično fluidna kategorija, što potkrepljuju brojni primjeri „dvojake lojalnosti“. Ako bi se pozivanje Ilije Jankovića na papinski blagoslov Inocenta XI. tijekom narodnog zbora 1683. godine¹⁵² i moglo racionalizirati motivom da ravnomjernije utječe na sve slojeve naroda kojeg je pozivao na protuturski ustanak, dakle težnjom ka monolitnošću, zbijanjem redova uoči presudne kolektivne akcije, teže je objasniti motive njegovog glasovitog brata Stojana. On je, iako sâm pravoslavne vjeroispovijesti, bio svoja braka sklopio „prema običaju svete majke crkve katoličke i odredbama Svetog tridentskog sabora“, što je tim frapantnije što mu je prva supruga (Vuka „Morlacca“) također bila pravoslavne vjere, a tek druga (Grkinja Antonia Rezzi) katolkinja.¹⁵³ Jedan od Stojanovih sinova iz prvoga braka, Konstantin, preminuo je 1692. godine okrijepljen otajstvima katoličke crkve.¹⁵⁴ Stojanova majka, supruga Janka Mitrovića, preminula je iste godine kada je izgubila sina, 1687., također uz katoličke obrede, kao i njezini sinovi, Zaviša i sâm Stojan.¹⁵⁵ Svo troje su, ipak, bili „shizmatici“. Dapače, Zaviša (od 1696. i sâm „Cavaliere di San Marco“ (SI. 5)) je uza se kao osobnog kapelana imao don Matu Ugarkovića, koji je za nj u Rimu – na Zavišino traženje – izmolio papinski blagoslov.¹⁵⁶ Nedavno objavljen *Descriptio Villarum et Animarum tam Catholicorum quam Scismaticorum Diacesis Nonensis* iz 1692. godine bilježi u Islamu Latinskom („Islam“) 23 katolika naspram

87 pravoslavnih žitelja, dok za Islam Grčki (pod upisom „Stosia“ (!)) nije registriran nijedan stanovnik katoličke vjeroispovijesti – svaka od 71 osobe pripadala je istočnom obredu.¹⁵⁷ Za usporedbu, u susjednom Kašiću su također svi stanovnici (112) ispovijedali pravoslavnu vjeru. Odgovor na pitanje koliko su izrazi ortodoksije kotarskih starješina iz XVII. stoljeća bili odraz njihovih stvarnih intimnih preferencija, a koliko kondicija vremena u kojem su živjeli (i prilagodavanja njemu), za sada nam izmiče, no činjenica jest da će se i u godinama koje su slijedile ove opreke ocrtavati još reljefnije. Tek će 1755.¹⁵⁸ (ili, prema novim istraživanjima, 1709.¹⁵⁹) godine doći i do formalnog razdvajanja mjesta na katolički i pravoslavni dio, s eponimnim zaselcima. Konfessionalnost u Kotarima bismo mogli nazvati fleksibilnom, reverzibilnom, ako ne i oportunom. Zacijelo je bila u službi otvaranja ka vanjskom svijetu, kao uostalom i brak ostvaren izvan vlastite društvene zajednice.¹⁶⁰

De Grassijev nam rukopis, međutim, otkriva još jednu crkvu sv. Jurja – sada već treću! – koja se spominje u društvu velikoga hrastovog stabla (*unum arborem illicis quod est ante ecclesiam (aliam) sancti Georgii ubi est una magna Arbor illicis*). Kao markantnu topografsku oznaku nemoguće ga je zamisliti kao što drugo nego čuveni Zeleni hrast,¹⁶¹ jedinstven križanac plutnjaka i cera, zimzelene krošnje, koji i danas raste u Islamu Latinskom. Kao nenadmašan biljeg u prostoru češće se navodi kao orijentacijski reper u srednjovjekovnim i kasnijim dokumentima (tada kao *Babin dub*, *Guercia vecchia* u mletačkoj grafiji). Za sada nije bilo moguće utvrditi položaj ostataka ove, treće crkve Sv. Jurja u Islamu.¹⁶²

¹⁵⁷ M. Slukan Altić, 2007., str. 295-296.

¹⁵⁸ C. F. Bianchi, 1879., str. 310.

¹⁵⁹ R. Jelić, 1988. Prema katastarskim zapisima, selo se već 1709. godine dijeli na Islam Latinski i Islam Grčki.

¹⁶⁰ Usp. M. Šarić, 2005., str. 137.

¹⁶¹ Ovaj *magna Arbor illicis* je kao postojeći Zeleni hrast prvi prepoznao N. Jakšić, 1985.

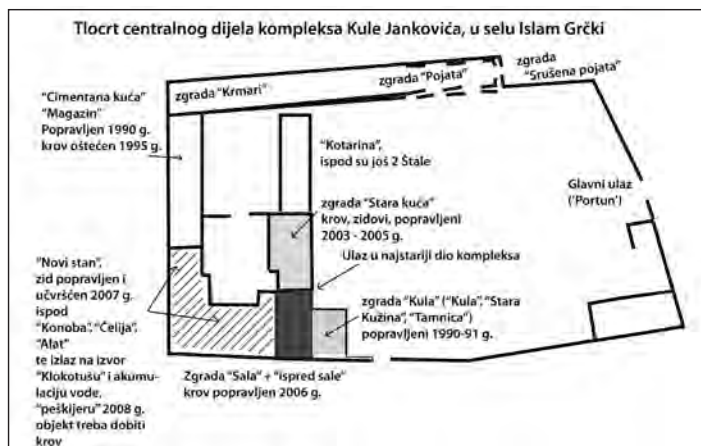
¹⁶² U prvoj inačici rukopisa iznio sam pretpostavku da toponim Stošija odn. oronim Stošina glava označava relikv organiziranog štovanja zadarske zaštitnice sv. Anastazije u sklopu nekog danas iščezlog kulturnog objekta. Međutim, prof. dr. Nikola Jakšić ljubavno mi je ustupio jedanaest ispisa iz akata pohranjenih u Državnom arhivu u Zadru nastalih u vremenu između 1376. i 1519. godine, iz kojih se vidi da na tom prostoru nikakvoj srednjovjekovnoj crkvi nema traga te da je po svemu sudeći riječ o utvrđi koja je u srednjovjekovnom selu Dvin osiguravala tamošnje posjede zadarske nadbiskupije (što je posljedično iznjedrilo i toponim Stošija). Usp. također N. Jakšić, 2000a., str. 9.

IV.

Ono što danas nazivamo Kulom Jankovića jedinstven je sklop gospodarskih, fortifikacijskih i rezidencijalnih objekata protegnutih na površini od 4500 m² (Sl. 6-7).¹⁶³ Nalazi se na brežuljku zapadno od stare, sada već proverbijalne ceste *Via Magna cesta vocata tendens per Lucam* koja ga tangencijalno dotiče, južno od Islama Grčkog. Čitav kompleks je po rubovima markiran visokim kamenim zidovima, koji ga ocrtavaju kao nepravilan pravokutnik (80 x 60 m). To ga, ipak, ne ograničava, budući da obronci niskoga brijega na kome se nalazi, prošarani grozdovima višestoljetnih stabala, čine njegov integralni dio, postupno ga i slikovito uklapajući u okolni ravičarski krajolik, eponim cijele regije. Punkt na kojem se nalaze Dvori svojom izdvojenošću na prirodnom geološkom pijedestalu, podcrtanom okolnim šumarcima na sjevernoj, južnoj i zapadnoj strani (koji, već samom svojom izdvojenošću od pozadine, daju cjelini notu prigušenog dostojanstva), dominira pejzažem, imponirajući već izdaleka oku posjetitelja.

6. Shematski tlocrt kompleksa Kule Jankovića (U. Desnica).

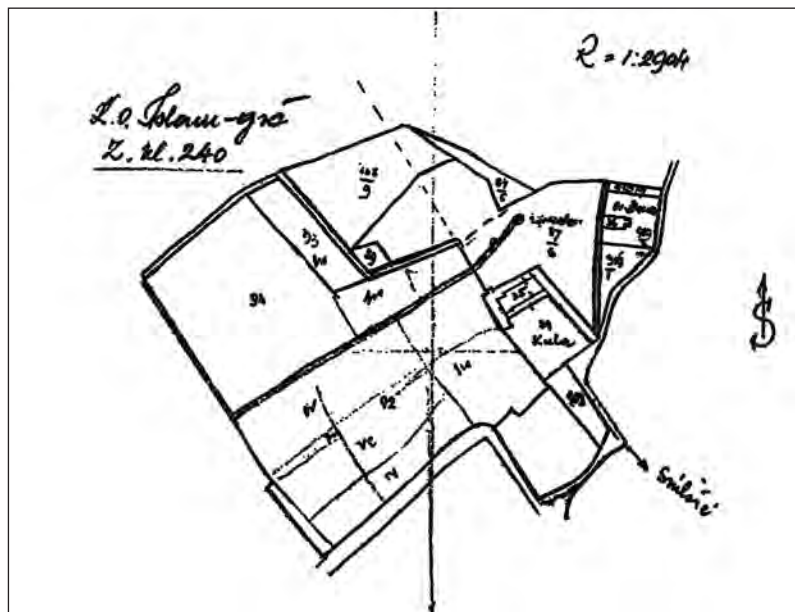
7. Islam Grčki, Kula Stojana Jankovića, stanje nakon obnove (foto: U. Desnica).

¹⁶³ Opis stanja i razvoja Dvora temelji se na: K. Milutinović, 1968., P. Vežić, 1985., M. Savić, 2003., str. 23-38; 2006., str. 39-43 i uvidu u arhivsku zbirku dr. Uroša Desnice (dokumenti, fotografije, filmski zapisi).

Dokumentacija o sklopu Dvora Jankovića uglavnom je novijega datuma, a i ona manjkava i nedostatna. Uz katastarske snimke od 1826. godine nadalje (Sl. 8), jedina podloga su skicozni arhitektonski snimci iz 1931. godine (M 1:200) i parcijalni nacrti nastali prilikom preinaka i dogradnji 1963. godine (M 1:50, 1:100).¹⁶⁴ Tek su u razdoblju 1988.-1991. izrađeni fotogrametrijski snimci cijele spomeničke jedinice (Zavod za zaštitu spomenika kulture, Zadar). Najnovija dokumentacija potječe iz zahvata provedenih na Dvorima početkom ovog desetljeća.¹⁶⁵

8. Katastarski preslik tlocrta kompleksa Kule Jankovića.

Čitav posjed je, riječju, nepravilan pravokutnik (užih strana na sjeverozapadu i jugoistoku) koji svojim jugoistočnim uglom dodiruje cestu prema Kašiću i Smilčiću. To je areal kojeg definira ogradni zid. Unutar njega čitavu jugozapadnu trećinu zauzima gospodarsko-rezidencijalno-fortifikacijska jezgra. Ona je oblikovana kao trokrilna građevina ugaonim istakom poput aneksa u svom jugoistočnom uglu. Krila tog cijelog jugozapadnog segmenta unutar sebe zatvaraju unutrašnje dvorište, koje je kasnijim podizanjem gospodarskih zgrada uz cijeli sjeveroistočni rub posjeda gotovo posve zatvoreno, s tek malenim prolazom između većeg i manjeg dvorišta. Najstariji dio raspoznaje se u „Staroj kući“ u sredini jugoistočnoga krila jezgre. Aneks kojeg smo spomenuli („Kula“) oblikovan je kao višetažni toranj (Sl. 9), nadvisujući čitav sklop kao vertikalna dominanta. Svo je zide oblikovano grubo klesanim kamenim blokovima, nepravilno sлагanima uz obilnu upotrebu vezivne žbuke. Krovovi „na dvije vode“ pokriveni su ravnim ili polukružnim crjepovima. Okviri vrata i prozora načinjeni su od klesanih, uglavnom monolitnih, nasuprotno postavljenih kamenih greda.

¹⁶⁴ Prema P. Vežić, 1985., str. 449 i uvidu u arhivsku dokumentaciju dr. Uroša Desnice (kojemu i ovom prilikom zahvaljujemo), te u katastarsku zbirku Državnog arhiva u Splitu (DAS, Arhiv mapa za Dalmaciju, Soba 1, ormar srednji br. 8, kutija br. 202). Dio građe pohranjen je u Zavodu za zaštitu spomenika u Zadru, a neki originali i preslici nalaze se u posjedu dr. Uroša Desnice i dr. Nataše Desnica Žerjavić.

¹⁶⁵ Ilustracije radi, donosimo tehnički opis sklopa iz 1989. godine tadašnjeg Zavoda za zaštitu spomenika kulture-Zadar (*Zbirka elaborata zaštitnih radova*, inv. br. 2249, str. 2-5): „Kula Jankovića je sklop stambenih i gospodarskih zgrada raspoređenih u prostoru veličine oko 4500 m² sa kompleksom objekata veličine 750 m². Sklop u tlocrtu zatvara česticu gotovo pravokutnog oblika

9. Ulaz u centralni dio
Kule Jankovića prije
ratnih razaranja (foto:
U. Desnica).

ogradenu visokim kamenim zidom. Kompleks je lociran u Islamu Grčkom. Očito je da jedan takav u konstruktivnom smislu heterogeni objekt, i takvih dimenzija, ne može djelovati zajedno kao jedinstvena konstruktivna cjelina pa ga dijelimo u šest dijelova (dilatacija). Fizičke dilatacije između tih cjelina nema na fasadama, pa ih niti ne predviđamo jer bi to narušilo spomenička obilježja objekta. Ako dođe do jačeg potresa takve dilatacije će nastati pukotinama na vertikali prozora i vratiju na granicama cjelina. Mjerama pojačanja namjeravamo osigurati stabilitet objekta dozvoljavajući da pri maksimalnom potresu dođe do manjih oštećenja. Dilatacije stropova između pojedinih cjelina (dilatacija) čine drvene stropne konstrukcije, pa su na tim mjestima moguća manja oštećenja kod pojave maksimalnih potresa. (...)” Autor je Snježana Cigler, dipl. ing. grad.

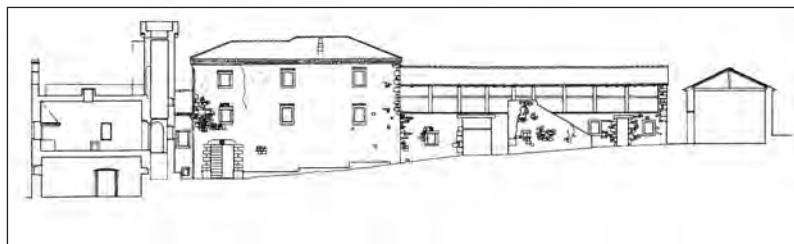
Kule shvaćene u tom smislu ipak su – ne samo u arhitektonskom pogledu – kvalitativno nova pojava, strukturalno drugačija u odnosu na utvrde srednjovjekovnog razdoblja. Ono što je tu dubinski novo jest i fenomen njihova „dugog trajanja“ u kolektivnoj svijesti. Kao objekt nisu se iscrpljivale utilitarnim aspektom, već su kroz epsku poeziju trajale u svijesti ljudi kao fiksne točke neodvojive od odgovarajućih događaja što su se u njima ili blizu njih odigrali i pojedinaца koji su ih nastanjivali, što veoma lijepo definira N. Bezić Božanić:

„Između rijeka Zrmanje na sjeveru i Neretve na jugu niknuo (je) čitav niz manjih ili većih kula i utvrda kojima se nastojalo odoljeti turskim napadima i obraniti naselja. (...) Za te su kule vezani i junaci, opjevani u narodnim pjesmama, ali i u umjetničkoj poeziji toga vremena. Uz sačuvana pisana vrela ti stihovi nadopunjuju i otkrivaju poneki manje poznat ili štur službeni zapis. Oni zapravo, iako katkad pretjeruju, stvaraju određeni ugođaj i oslikavaju na poseban način sredinu u kojoj su ti junaci djelovali ili kuće u kojima su prebivali, no sve je to na granici između legende i stvarnosti“.¹⁶⁶

¹⁶⁶ N. Bezić Božanić, 2007., str. 111. Usp. također str. 116. Šire o problemu: D. Dukić, 2003.

Tako u suvremenoj situaciji posvemašnjeg zatiranja čitavog sustava kulâ prolaskom vremena, ostvarenja kao što su *Cvit razgovora* zlosretnog fra Filipa Grabovca ili Kačićeva pjesmarica funkcioniraju poput (doduše pristrana) povijesnog izvora, s mogućnošću virtualne rekonstrukcije ogromnog broja tih fortifikacijskih građevina dalmatinskoga priobalja i zaleđa u XVII. i XVIII. stoljeću. Slikovito bi se moglo reći da su one od *arhitektonske pozadine* povijesnih događaja prerasle u *misaonu pozadinu* ključnih trenutaka povijesnog razvitka oko kojih se identifikacijama, na različite načine, plete svijest pojedinca ranoga novog vijeka.

Opće tipološke arhitektonske osobine (jer o stilemima se može samo uvjetno govoriti) one dijele s istovrsnim građevinama Bosne i Hercegovine.¹⁶⁷ To su višeetažne građevine bazičnog oblika četvrtaste, zbijene mase, često centralnoga tlocrta u obliku pravoga kvadrata, građene od kamena. Suteran je redovito oblikovan kao nadsvođeni podrum koji je znao služiti i kao zatvor („Tamnica“, moguća stvarna etimologija naziva za prostoriju u Kuli Jankovića), dok se na katovima stanovalo i obavljalo svakodnevne kućanske poslove. S obzirom na radikalnu rekonstrukciju zaključnoga dijela kule Dvora Jankovića, ne može se sa sigurnošću utvrditi da li je posjedovala i druge uobičajene elemente za ovaj tip strukture – sedreni svod na najvišoj kamenoj etaži (*ćemer*), te drvenu, nerijetko konzolno isturenu konstrukciju na samome vrhu kule, *čatmu*. Horizontalna pak građevina uz bok kule derivat je stambene zgrade u bosanskohercegovačkoj tradicijskoj arhitekturi poznate kao *odžak* ili *konak*, građene radi veće udobnosti stanovanja ponekad već u prvoj generaciji nasljednika utemeljitelja kule. Kao otvorima i profilima razvedena horizontalna protuteža vertikalni kamene kule čitav slikoviti kompleks ostvarivao je profinjenu dinamičku ravnotežu.

9a. Razvijeni prospekt centralnog dijela kompleksa Kule Jankovića u smjeru jugozapad-sjeveroistok, od "Tamnice" s "Kužinom" do "Kotarine" (M. Savić, 2006., str. 48).

Čitavim južnim tj. jugoistočnim dijelom prospekta nižu se, dakle, od jugozapada ka sjeveroistoku: „Tamnica“ s „Kužinom“, „Kula“ (rizalitetno istaknute u odnosu na ostatak), „Stara kuća“ (s glavnim ulazom u stari dio kompleksa) i „Kotarina“ (Sl.9a). Teren se na ovom potezu blago uzdiže ka sjeveroistoku, tako da „Tamnica“, koja je djelomično ukopana u zemlju, razinom svog svoda odgovara razini popločenja „Kotarine“ (Sl.9a).

Raspoznavanje arhitektonskih ostataka doma ninskih biskupa u sklopu Kule Jankovića danas je onemogućeno neprestanim taloženjem

¹⁶⁷ A. Bejtić, 1952.-1953., str. 280, 282; H. Kreševljaković, 1954., str. 71; S. Balić, 1994., str. 60, 170. Usp. također N. Bezić Božanić, 1970.

10 a-c. „Stara Kužina“
prije i nakon ratnih
razaranja (foto: U.
Desnica).

¹⁶⁸ Putokaz u tom smjeru, ma koliko manjkav, otvaraju riječi M. Savića kako je najstariji dio Dvora „zidan na dugo ponavljanim tradicijama romaničkog stila u XVII vijeku“. Usp. M. Savić, 2006., str. 41. Najnovijim zahvatima obnove, u koje smo imali uvid tijekom održavanja redovite Ljetne škole u Kuli Stojana Jankovića 2009. godine, razotkriveno je tkivo „Stare kuće“ te je na vidjelo izišao u pravom smislu riječi palimpsest arhitektonskih slojeva građevine, do tada prekriven višestrukim slojevima žbuke i recentnih materijala. Stara je jezgra očigledno tijekom duge povijesti pretrpjela višekratne pregradnje, koje se očituju u upotrijebljenim materijalima, tehnici i strukturi gradnje. Raskriveni zidni plaštevni nisu još uvijek podvrgnuti analizi, niti ima izgleda da će njihovo sustavno istraživanje – koje će bez sumnje biti dugotrajno i detaljno – biti moguće provesti u skorašnje vrijeme. U tom se smislu, naravno, moramo ograditi od konačnosti zaključaka koji se ovdje iznose.

graditeljskih slojeva na istom mjestu; neometanomu pulsiranju života potrebovalo je konstantno preinačavanje objekata na tom prostoru, koji su sakrili, pregradili ili adaptirali stara zida na koja su se naslonili. Budući da nisu provedena arheološka istraživanja, možemo samo nagađati kako je biskupski sklop mogao izgledati. Možemo ga zamisliti kao zgradu ili kompaktniji skup zgrada s monumentalnim naglascima, koji je, odudarajući od ostalih nastamba, imponirao u krajoliku. Kako se radilo zapravo o ekonomiji na veleposjedu, nije vjerojatno da je posjedovao neke izrazitije stilske karakteristike o koje bismo se u analizi mogli uprijeti. Očekivala bi se romanička ili gotička obilježja.¹⁶⁸ Ipak, u kontekstu u kojem je nastao nemoguće ga je zamisliti bez popratne kapele, sačuvane u današnjoj crkvi sv. Jurja, možda biskupova oratorija za privatnu pobožnost. Riječju, bio je to ladanjski sklop, *domus* – nešto manje od palače, a ipak više od obične kuće.

Pretpostavlja se da je najstariji dio same stare jezgre dvokatna zgrada čija su oba prostora natkrivena zaobljenim plohamo bačvastog svoda. Njen suterenski dio, „Tamnica“, djelomično ukopan u tlo, koristio se kao podrumaska prostorija, a gornji kat, „Stara kužina“, kao kuhinja (Sl. 10a-c). Na jugozapadnoj strani te prvobitne jezgre – koja čitava pod nazivom „Kula“ objedinjuje „Tamnicu“, „Staru

kužinu“ i „Kulu“ *proprie dicta* – nalazi se najreprezentativnija prostorija dvorca, „Sala“ (Sl. 11), smještena nasuprot „Stare kuće“, a uz Kulu sa „Starom kužinom“ i „Tamnicom“. Djelomično čini nadgradnju „Tamnice“, točnije njene prednje prostorije nazvane „Ispred tamnice“, konstruirane od četiri široka luka. Sa „Starom kućom“ „Salu“ povezuje predprostor nazvan „Ispred Sale“. „Straža“ i „Ispred sale“ tako čine komunikacijsko čvorište cijele strukture Dvora Jankovića, potonja na gornjoj etaži, a prva na obje razine. Spomenutoj polifunkcional-

11. „Sala“ (foto: U. Desnica).

noj građevini kompozitnog karaktera pod nazivom „Sala“ pridodan je u zapadnom njenom produžetku tijekom XVIII. stoljeća objekt čije prizemlje zauzima velika konoba: nju sa prostorijom „Ispred tamnice“ povezuje međuprostor konstruiran od tri luka, jednim dijelom prostorno otvorena prema „Maloj avliji“. Masivni, dostojanstveni polukružni lukovi ostvaruju fino iznijansirano prožimanje građevine i slobodnog vanjskog prostora. Time se ova intervencija raskriva kao prva u nizu sistematskih preinaka dvorâ u udobnije i estetski dopadljivije obitavalište. Izgradnjom dvoetažnog južno-jugozapadnog krila, zapadno od „Sale“ u XVIII. stoljeću započeto je formiranje „Male avlije“, a dvorac zakoračio u transformaciju od jednokriline u dvokriline strukturu. I ostatak tog jugozapadnog krila „Male avlije“ ponavljao je temeljni princip čitava sklopa: supstrukcije s utilitarnom, gospodarskom namjenom, s boravišnim prostorijama na katu. Jugozapadno je krilo u obliku slova L obgrlilo „Malu avliju“, stvorivši tako južnu stopu sjeverozapadnog krila avlije. U tom dijelu, uvijek u prizemlju, smještena je još jedna kuhinja. Čitav taj segment L-tlocrta, iako osamnaestostoljetni, nazvan je „Novim stanom“, budući da je tijekom XIX. stoljeća njegov gornji, rezidencijalni dio bio podvrgnut opsežnim pregradnjama. One su, po svemu sudeći, poništile dobar dio njegova

izvornog karaktera. Iz prizemlja „Novog stana“ prema zapadu postoji prolaz ka vrelu Klokotuša.

12. Grb Ilije Dede Jankovića nad ulaznim vratima „Stare kuće“ (foto: U. Desnica).

Godine 1854., u periodu Ilije Dede Jankovića, ulazni dio „Stare kuće“ oplemenjen je kamenim pseudorustičnim portalom te re-ljefnim grbom Jankovića (Sl. 12), smještenim na gredu nadvratnika (sve do 1990-ih godina ispred glavnog ulaza u stari dio kompleksa nalazila se odrina postavljena na nekoliko koloneta, pod kojom su, uz kulu, smješteni duguljasti kameni stol i jednake klupe). Istovremeno su izvedene neke preinake na gornjoj etaži južnog krila. Nešto kasnije konstruiran je visoki ogradni zid oko „Velike avlije“, s reprezentativnim glavnim ulazom prema cesti, u osi „Stare kuće“. Glavni ulaz oblikovan je kao široki, lučno zaključeni prolaz, načinjen od fino obrađenih klesanaca; ostatak zida konstruiran je nepravilnim priklesanim lomljencima uronjenima u žbuku. Sjeveroistočni rub „Velike avlije“ zatvoren je, umjesto zidom, gospodarskim zgradama, danas djelomice srušenim.

„Mala avlija“ oblikovala se neravnomjerno, u pojedinim potezima objekata koji su markirali njene rubove, sve do posljednje trećine XIX. stoljeća. Iz tog vremena datira dvoetažna zgrada („Cimentana kuća“, „Magazin“) koja je, zajedno sa susjednim ekonomskim zgradama, definirala sjeverni odnosno sjeverozapadni potez „Male avlije“. Nasuprotno južno, odnosno jugoistočno krilo kompletirano je izgradnjom „Kotarine“ kao produžetka „Stare kuće“, također u XIX. stoljeću. U prizemlju su smještene dvije konjušnice. Na taj način je pri kraju tog

stoljeća kompleks Dvora (u užem smislu) činio tlocrt U-oblika, grupiranjem prostora na dvije razine oko „Male avlije“ (s iznimkom „Stare kuće“ kao jedine dvokatnice). Neprekidnim proširivanjem građevine, adicijama koje su ostvarili različiti vlasnici od početka XVIII. stoljeća nadalje, ona je postala trokrilnom rezidencijom oko dubokog pravokutnog dvorišta. Dominantni građevinski volumen, međutim, nije – kako bi se očekivalo – u dnu dvorišta koje s obje strane obuhvaćaju krila sporednih zgrada, već lateralno, u masama u uglu i u masama unutar jednoga od tih krila (gdje se nalazi i glavna dvorana te nametljiva vertikalna kule), pomaknut u odnosu na glavnu os. Time se tlocrtni princip podredio zatečenom stanju, staroj jezgri koja je formalno i sadržajno zadržana kao prostorno središte i dominanta. A naknadnim podizanjem poprečne zgrade „Krmari“, s pojatama u produžetku sve do kraja „Velike avlije“, gotovo je u potpunosti dokinuta trokrilnost dvora, pretvorivši ga u kompaktni četverokrilni blok s unutarnjim dvorištem.

Njegova orijentacija od vanjske prema unutrašnjoj konačno je afirmirana sredinom XIX. stoljeća, kada se Dvori općenito, a njihov jugoistočni prospekt posebno, preinačuju u duhu romantičnog historicizma, s naglašenim eksternim elementima (monumentalizacija glavnog portala na „Straži“, reljef s obiteljskim heraldičkim obilježjima itd.). To je era romantičnog historicizma, kada grof Drašković jedan Trakošćan preoblikuje u linijama hibridnog „normanskog“ stila, dok Viollet-le-Duc objavljuje prve sveske svog *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVe siècle*.

Kako je čitav proces tekao, donekle osvjetljuju sasvim nova istraživanja: franciskanski katastar iz 1827. godine registrira kompaktni kompleks u obliku pravokutnika – činile su ga stambena dvokatnica, kuća za posluhu i štala, sve povezane zidom u jedinstvenu cjelinu, pri čemu je štala dijelila dvorište na dva dijela. Mnogo manji kompleks od današnjeg bio je omeđen „otprilike sredinom današnjeg sjeveroistočnog dijela dvorišta“ („Krmari“ i „Pojate“ tada još nisu izgrađeni),¹⁶⁹ a današnjom Avlijom prolazila je stara trasa ceste prema Islamu Latinskom, dodirujući sa zapada crkvu. U budućoj Avliji lijevo i desno od ceste nalazili su se gospodarski objekti s vlastitim dvorištima, od kojih se za prvi objekt može pretpostaviti da se radilo o štali. Komparacijom s reambulacijom katastra iz 1879. godine zapažaju se promjene u prostornom razvoju nastale u tih sedamdesetak godina: trasa ceste je izmještena na istok, a gospodarski objekti povezani sa jezgrom kompleksa velikim zidom, formirajući tako Avliju.¹⁷⁰ Izmještena trasa račvala se u dva kraka, od kojih je jedan zaobilazio crkvu i groblje sa zapada, a drugi s istoka. Potonji je i danas u funkciji kao suvremena cesta prema Islamu Latinskom. U tom periodu formiranja Avlije je i srušena spomenuta štala lijevo od poništene trase ceste, na mjestu koje danas zauzima objekt zvan „Ortulanica“ lijevo od glavnog ulaza u Avliju, „Portuna“.

¹⁶⁹ M. Sinobad, 2008., str. 172. Istraživanja kolege Sinobada datiraju iz vremena kada je rukopis ove knjige već bio većim dijelom dovršen te su rezultati u nj uvršteni naknadno.

¹⁷⁰ M. Sinobad, 2008., str. 172-173.

Prelaskom u posjed obitelji Desnica, Vladimir Desnica i njegovi nasljednici obvezali su se dovršiti radove na kompleksu, što je i pismeno zavještao posljednji *conte* Janković, Ilija Dede († 1874.). Naravno, novi vlasnici su u kasnijim godinama, prema potrebama, samoinicijativno izvodili radove na dvorima, zahvaćajući u pojedine segmente. Možda najobuhvatnija kampanja provedena je za Uroša Desnice, tridesetih godina XX. stoljeća, u okviru jedne „historizacije“ većih razmjera. Tada je kula preoblikovana u pseudofortifikacijskim formama, s istaknutim vijencem ritmički izmijenjivanih slijepih arkada ponad gornjeg ruba zidina. Fotografije snimljene tridesetih godina i ranije (Sl. 13-14) pokazuju izvorno stanje kule i dokumen-

13. Arhivska fotografija centralnoga dijela Kule Jankovića prije pseudofortifikacijskih zahvata na kuli (arhiv U. Desnice).

14. Islam Grčki, Kula Jankovića, pogled na glavni ulaz – “Portun” – oko 1934. godine; u pozadini u tijeku pseudofortifikacijski zahvat na kuli (arhiv U. Desnice).

tiraju njeno stilsko historicističko preoblikovanje.¹⁷¹ Vjerojatno već u ranijem periodu u ugao kule bio je ugrađen antički stup od crvenog egipatskog granita, jer mu se oblik naslućuje na starijim fotografijama, očito ostatak nekog vrlo monumentalnog sklopa s obzirom na ekskluzivitet materijala imperijalnih konotacija. Prije pregradnje kula je tek za nekoliko metara nadvisivala susjedni kubus lijevo od nje; bila je natkrivena jednostrešnim krovom, pokrivenim kamenim pločama ili crijepom i blago zakošenim prema istoku. Novim historicističkim zahvatom i kula i „Kužina“ su povišeni; njihovi stari krovovi su dokinuti i zamijenjeni ravnim, pravilnim vijencem, apliciranim uz rub krova, koji je izvana trebao sugerirati fortifikacijsku funkciju. Vijenac je oblikovan kao fingirano obrambeno krunište, načinjeno od segmentnih lukova nad jednodjelnim kamenim konzolama. Novopodignuti ugaoni bridovi kule konstruirani su pažljivo obrađenim, pravilnim klesancima. U sklopu iste akcije, „Maloj avliji“ je prigraden trijem s masivnim stupcima, čija se građa od pravilnih, strogo poredanih klesanaca ipak stilski sudara s obližnjim rustičnim arkadama iz XVIII. stoljeća. Nešto je sretnije rješenje tada pronađeno za dvije neupadljive terase, kojima je raščlanjena gornja etaža „Novog stana“.

Gotovo jednako značajno mjesto kao dvorska građevina na posjedu Jankovića-Desnica zauzima njegov biljni pokrov. Čak i sumarno navođenje na njemu zasađenih vrsta drveća djeluje poput vježbe iz dendrologije: orasi, bajami, kesteni, kostele, jablani, brijestovi, napokon „klasići“ borovi i čempresi, ne računajući park i voćnjak. Flora je, sve do sedamdesetih godina XX. stoljeća primjerno održavana, oplemenjivala životno okruženje islamskoga ladanja oko Kule. Među njima, po obiteljskoj predaji, samo je ruža bilo čak sedamdesetak različitih vrsta.

„Turski grob“ (zapravo jedna vrsta stele karakteristične za islamske nadgrobne spomenike) (Sl. 15), prilog je proučavanju kontinuiteta naseljenosti u najužem području oko kule i tijekom osmanlijskog

15. „Turski grob“ (foto: U. Desnica).

¹⁷¹ Fotografije iz obiteljskog arhiva dr. Uroša Desnice, kojemu opetovano zahvaljujemo. Snimak koji registrira radove na kuli upravo u tijeku nastao je oko 1934. godine.

razdoblja. Jedan drugi kameni spomenik, tzv. Providur (Sl. 16-17), ne odaje tako lako svoju funkciju i provenijenciju. Riječ je o heroiziranoj portretnom poprsju (tal. busto-ritratto) koje je – sudeći prema fotografiji, jedinom vizualnom dokumentu koji nam je danas dostupan, do 1990-ih godina bilo fragmentno sačuvano (usp. oštećenja na rubovima) – a predstavljao je visoko rangiranog vojnog zapovjednika (?) u strogo frontalnoj impostaciji. Oštre crte lica i snažna donja čeljust, ovdje dodatno naglašena kratkom bradom i brkovima, tipološki ga predstavlja kao vojnoga zapovjednika (tal. condottiere) kako je taj tip još u XV. stoljeću oblikovala talijanska renesansa. Profesiju portretiranoga sugerira i svečani oklop dijelom prekriven draperijom all'antica, krutih lomljenih paralelnih nabora i svezanom u čvor na desnom ra-

16. Islam Grčki,
Kip "Providura" na
improviziranom
postolju pokraj Kule
Jankovića, detalj
(oko 1930.) (arhiv U.
Desnice).

17. Benkovac, Kaštel,
kip "Providura"
privremeno pohranjen
u benkovačkom
muzeju (foto: U.
Desnica, 2009.).

menu. U razmjeru glave i trupa, u laganoj asimetriji kojom uvojci duge kose padaju na ramena, u dekorativnom naglasku na kovrčama kose i brade te u pomnoj razlici ponašanja svjetla i sjene, ovisnoj o obradi površine na oklopu, draperiji i kosi razabiremo stilsko iskustvo barokne skulpture, vjerojatno rad mletačkog ili šire, venetskog majstora, a kao *terminus ante quem non* kasni Seicento. O podrijetlu narudžbe i identitetu portretiranoga možemo tek pretpostaviti: skulptura je mogla nastati uoči ili nakon Kandijskog ili Morejskog rata, kao samostalna komemorativna plastika, ili dio veće cjeline u proslavu kakvog pobjedonosnog generala (Leonardo Foscolo?) ili doista kasnijega heroiziranog Providura (kako ga spominje mjesna usmena predaja). Nažalost, u ratnim akcijama 1990-ih privremeno joj se izgubio trag, a prema priopćenju obitelji Desnica nalazi se pohranjena u improviziranom depou kaštela u Benkovcu, zajedno s ostalom građom koja nije potkraj Domovinskog rata otpremljena u Beograd.

18. Vladan Desnica
(fotografija, oko 1950.
godine).

S tipičnom aristokratskom kolekcionarskom *manierom* i osjećajem za lijepo, književnik Vladan Desnica (1905.-1967.) (Sl. 18) je unutar najstarijeg dijela dvorâ uredio nekoliko susjednih prostorija, pretvorivši

taj segment zgrade u mali „muzej unutar muzeja“ (sâmi Dvori su Spomenik prve kategorije pa onda i muzej *per se*). „Stara kužina“, „Sala“, „Ispred sale“ i „Tamnica“ tako su kao ekspanate primile civilizacijske i kulturne memorabilije sjeverne Dalmacije. Kako je riječ upravo o prostorima najviše posvećenima drevnošću, bili su posebno primjereni za prihvat starinâ, a kao pozadina za njih izuzetno se zahvalnim pokazao i njihov doprijašnji ambijent: tako je „Stara kužina“, dakako, primila etnografsko blago, „Sala“ umjetnine, a predprostor dio zbirke starog oružja te arheoloških pronalazaka. Arheološki predmeti – u kronološkom rasponu od paleolita do srednjega vijeka – ispunjavali su i improvizirani maleni lapidarij uz „Tamnicu“, koja mu je svakako pružala efektnu scenografiju. U tako nastalom prostoru udomljen je dio zbirke koje su se u Dvorima taložile kroz više desetljeća, reflektirajući ukus i erudiciju njihova vlasnika.

Vrhunac svoje proze, *Proljeća Ivana Galeba* (: *Igre proljeća i smrti*) Vladan Desnica je pisao gotovo dvije pune dekade (roman je objavljen 1957. godine, u Sarajevu, ali su neki odlomci objavljeni već tri godine ranije u časopisu *Život*), a dobar dio integralnog teksta nastao je upravo za njegovih boravaka u Kuli. U toj *summi* svoga opusa, pravom panoptikumu žanrova i temata objedinjenih labavim formalnim okvirom fabule Ivana Galeba, Desnica nudi veličanstvenu fresku toka svijesti, na Proustovu tragu, disperziranu desetcima ekskursâ. U stvari, čitav taj roman jedna je velika digresija; prostor i vrijeme radnje potiru se međusobno pluralitetom senzacija glavnog lika. Ova mentalna navika iznenađujuće je sinkrona s oblikom i prostornim razvojem Kule, ambijenta Desničina mladalaštva, pa se barem na jednoj značenjskoj razini između njih može povući paralela, koliko god gruba. Rascjepkanom prostoru u ladanjskoj građevini Islama Grčkog odgovaralo bi isto takvo, kloazonirano vrijeme u strukturi Desničina romana. U oba slučaja poveznica je tek proverbijalna „tanka nit“.

Zapravo, kao i Desničina proza (naročito *Proljeća Ivana Galeba*), ova građevina na izvjestan način izmiče ukalupljanju u sheme. „Dugo trajanje“ kod Desnice je postignuto *flashbackovima*, pomnom misaonom rekonstrukcijom prošle stvarnosti. U Kuli, ono je utjelovljeno, opipljivo u njenim zidinama, u artefaktima koji ju ispunjavaju. Ipak, kao ni taj roman-esej, ni Kula nije puki zbroj, adicija samostalnih elemenata, već originalna i kreativna struktura čija osnovna ideja obiteljskog utočišta sabire (i nadržava) funkcije njenih djelova. Ambijent pišćeva djetinjstva raskriva se kao jedna među ključnim formativnim potkama iza njegove poetike.

Na autorov je književni profil ponajveći utjecaj ostvarila estetika škole Benedetta Crocea. Štoviše, Desnica je još prije Drugoga svjetskog rata preveo Croceove *Eseje iz estetike* (*Estetica come scienza dell'espressione*) te, početkom 1950-ih godina, popularnu knjigu *Od Giotta do Chagalla* (poznatiju pod originalnim instruktivnim talijanskim naslovom *Come si guarda un quadro*, „Kako treba gledati sliku“)

Lionella Venturija, jednog od najvažnijih talijanskih povjesničara umjetnosti u XX. stoljeću.¹⁷² Malo je poznato da Desničinom peru dugujemo i prijevod *Razmišljanja o svjetskoj povijesti* Jacoba Burckhardta (*Weltgeschichtliche Betrachtungen*),¹⁷³ sakupljenu seriju Burckhardtovih predavanja o studiju povijesti (1868.-1873.), prvi put objavljenu posthumno 1905. godine. Riječ je o svojevrsnoj Burckhardtovoj oporuci, mementu koji je među njegovim djelima izvršio možda najjači utjecaj na razvoj znanstvene misli njemačke historiografije nakon Drugoga svjetskog rata. Isto tako, preveo je prva poglavlja Croceove *Povijesti Europe*. Kako veli Vladimir Rismondo (1902.-1994.), književnik, povjesničar i likovni kritičar, kojeg su s Desnicom povezivale duboke profesionalne i jake prijateljske veze: „Štampajući Eseje iz estetike (u Splitu 1938. g., op. I.B.) Desnica se za oznaku izdavačkog poduzeća poslužio imenom Kadmosa, i ovo je ime, koje je bilo ime prvog grčkog legendarnog kolonizatora u dalmatinskom primorju, trebalo da simbolizira iskonsku i intimnu povezanost Dalmacije s velikim žarištem civilizacije...“.¹⁷⁴

Nakon smrti pisca, materijalni tragovi njegova opusa (bogata biblioteka od nekoliko tisuća svezaka, prva izdanja djela Vladana Desnice, njegovi prijevodi i prijevodi njegovih ostvarenja na druge jezike), kao i „alat“ kojim ga je ostvario (rukopisi, koncepti, osobni predmeti) pridružili su se doprijašnjem izložbenom prostoru, ovog puta u obliku dviju memorijalnih soba u prizemlju „Stare kuće“ („Škrotorij“, „Retrobotega“). Uz Desničinu ostavštinu, muzeološki su im pridruženi liturgijski predmeti i obredne knjige iz obiteljske kapele, te poneki komad rustičnog pokućstva.

Sâmi dvori znatno su oštećeni već za savezničkih zračnih napada tijekom Drugoga svjetskog rata. Duga obnova završena je tek šezdesetih godina, a već nešto prije je dio „Stare kuće“ zalaganjem Vladana Desnice postao pristupačan javnosti kao minijturni etnografski muzej, raspoređen u pojedinim prostorijama. Nasljednici V. Desnice nakon 1967. godine nastavili su provoditi dugoročne planove prenamjene Kule Jankovića u muzejski prostor, koji su okrunjeni 1988. godine angažmanom Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Zadra u službi rekonstrukcije i reorganizacije dotadašnjeg kompleksa. Za znatan dio Dvora planirana je nova funkcija – Zavičajnog muzeja, kao jedne od ustrojbenih jedinica postojećeg muzeja u Benkovcu. U predvečerje rata, u periodu od 1988. do 1991. godine, pod stručnim okom predvodnika zadarskih konzervatora Miljenka Domijana izvršena je konsolidacija i konzervacija niza zgrada („Kule“, „Stare kućine“, „Tamnice“, Sv. Đurđa). Izrađena je i detaljna fotogrametrijska dokumentacija, prva takva za ovaj priznati Spomenik kulture prve kategorije.

U Domovinskom ratu ukupan je prostor Ravnih Kotara doživio teških destrukcija, a posebno sakralni objekti, pa je u tim nesretnim ratnim okolnostima postradao i kompleks Jankovića Dvora zajedno

¹⁷² Benedetto Croce, *Eseji iz estetike*, Kadmos, Split, 1938.; Lionello Venturi, *Od Giotta do Chagalla*, Mladost, Zagreb, 1952. Usp. također ažurnu recenziju: G. Gamulin, 1954.

¹⁷³ Jacob Burckhardt, *Razmišljanja o svjetskoj povijesti*, Prosvjeta, Zagreb, 1999.

¹⁷⁴ V. Rismondo, 1979., str. 211.

s crkvom Sv. Đurđa. Uz „Staru kuću“ (Sl. 19) i crkvu sv. Đurđa (s grobnicom Vladana Desnice), najviše su pretrpjeli zapadni i južni dio kompleksa, no „Stara kužina“ i „Tamnica“ ostali su gotovo netaknuti, dijelom zahvaljujući čvrstoj građi i debelim zidovima. Trenutno je baština Dvora Jankovića rasuta između muzeja u Benkovcu, Biogradu, Beogradu (Muzej Srpske pravoslavne crkve, arhivska građa), Zadru (Arheološki muzej, arhivska građa) i Zagrebu (Povijesni muzej Hrvatske, dijelovi arhivske građe, zbirka starog oružja), dok se arhivska zbirka Boška Desnice čuva u gradskoj knjižnici u Obrovcu. Dijelovi pokretnih zbirki nalaze se kod obitelji Desnica u Zagrebu. Godine 2003.- 2005. „Stara kuća“ je sanirana (Sl. 20), dok su „Sala“ i „Ispred sale“ 2006. godine predložene za osnovnu sanaciju Ministarstvu kulture Republike Hrvatske te im je popravljen krov. Zid „Novog stana“ je popravljen i učvršćen 2007. godine da bi iduće godine i on dobio novi krov.

19. „Stara kuća“
nakon razaranja u
Domovinskom ratu
(foto: U. Desnica).

20. „Stara kuća“ u
toku obnove (foto: U.
Desnica).

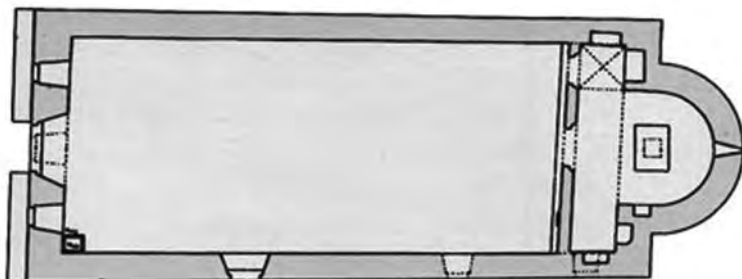
V.

Crkva sv. Đurđa (Georgija, Jurja, na nekim planovima čak sv. Đure) (Sl. 21) sastavni je dio kompleksa Kule Jankovića. Smještena je oko pedeset metara sjeveroistočno od Kule, u prostoru površinski bogatom pokretnim nalazima iz starog vijeka (prema M. Saviću ondje je pronađena jedna Konstantinova kovanica¹⁷⁵).

21. Islam Grčki, crkva Sv. Đurđa pored Kule Jankovića (foto: U. Desnica).

Uzdužna jednobrodna građevina s istaknutom polukružnom apsidom (Sl. 22), nepravilno orijentirana na sjeveroistok, jednostavnih je kubičnih volumena, zidana kamenom lomljencem te dodatno ravnomjerno ožbukana po svim površinama izvana i iznutra. Pokrivena je kamenim pločama u predjelu apside, te polukružnim crijepom

22. Islam Grčki, crkva Sv. Đurđa pored Kule Jankovića, tlocrt (preuzeto iz: N. Jakšić, 2000).

¹⁷⁵ M. Savić, 2003., str. 25.

23. Islam Grčki, Crkva
Sv. Đurđa pored
Kule Jankovića, detalj
glavnog ulaza (foto: U.
Desnica).

¹⁷⁶ Stoga nije najlakše složiti se s mišljenjem M. Savića, koji na više mjesta (M. Savić, 2006., str. 84, 90) tvrdi kako je crkva podignuta u drugoj polovici XVII. stoljeća, naslanjanjem na romanička rješenja. Kao i s drugim autorovim gledištima, npr. (u kontekstu Dvora) sljedećim: „korištenje tih elemenata (obliha svodova i lukova, op. I.B) u većem broju na jednom dijelu građevinske cjeline ukazuje na interpretiranje romaničkog stila u vremenu daleko nakon romanike“ (str. 43). Obli svodovi i lukovi generička su forma i ne treba ih miješati s romaničkim stilskim rješenjima ili njihovim pretpostavljenim reminiscencijama (kao što su, primjerice, poznata „vrata na koljeno“, izvorno romaničko rješenje koje se zbog izvrsne funkcionalnosti u primorskim krajevima održalo do suvremenosti). Proizlaze iz funkcije u kojoj se nalaze, izražavajući stileme romanike možda samo u općem dojmju.

¹⁷⁷ I. Petricioli, 1987. Crkva u Kolarini na južnom zidu ima još jedan prozor

u pravilnim redovima po krovu glavnog tijela. Crkvi se pristupa sa jugozapada kroz jednostavni romanički portal pravokutnog otvora s lučnim zaključkom. Prag, dovratnici i nadvratnik načinjeni su od monolitnih kamenih greda (dovratnici su blago zasječeni), dok je luneta nad nadvratnikom blago konkavna. Nju tvore uspravne kamene ploče, a istaknuti lučni okvir složen je od tri klesanca što zajedno oblikuju luk srpastog oblika (Sl. 23). Kako je uobičajeno u graditeljstvu romaničkog perioda, nadvratnik je uvučen tako da dovratnici s lukom lunete tvore neprekinutu vizualnu liniju. Površina klesanaca lagano je otučena, a rubovi uredno poravnani dljetom. Srodne karakteristike primjećuju se i na bočnim vratima na jugoistočnom zidu, vertikalno položenom pravokutniku također oplemenjenom srpastim lukom i uvučenim nadvratnikom.¹⁷⁶ Najbliži su crkvi Sv. Petke u Kolarini, koju I. Petricioli uvjerljivo datira u romanički period.¹⁷⁷

Jednostavno, zabatno zaključeno pročelje crkve u podnožju je opremljeno kamenom klupčicom. Bočno od vrata probijen je po jedan mali kvadratični prozor, čiji su okviri oblikovani monolitnim, pravilno klesanim blokovima. Takvi nisko položeni maleni prozori uz portale crkava u Dalmaciji su se uobičajili zidati od XV. stoljeća. Sličan manji prozor probijen je na jugoistočnom zidu, nadomak ikonosta-

sa, te još jedan sasvim maleni otvor na istom zidu, unutar samog svetišta. U kaloti apside, nad oltarom, nalazi se uski, vitki prozor. Nisko nad lunetom ulaza smještena je skladna osmerolatična rozeta, isklesana u monolitu. Zabat zaključuje zvonik „na preslicu“, elegantno jednolučno ostvarenje bogate trabeacije, s nedavno rekonstruiranim gornjim dijelom (Sl. 24). Zauzdani oblici zvonika odaju smireni klasicizam osamnaestog stoljeća. Vjerojatno ga treba kronološki povezati s sedmim desetljećem XVIII. stoljeća, kada je, za službovanja popa Tepše, rekonstruirano popločenje unutrašnjosti crkve.¹⁷⁸ Vjerojatno je bila riječ o jednom sveobuhvatnijem zahvatu osuvremenjivanja.

U unutrašnjosti je dugačko tijelo crkve natkriveno drvenom krovnom konstrukcijom (Sl. 25), izrađenom na uobičajen način od tesanih greda roženicâ razmještenih „na dvije vode“ pod sljemenom

24. *Islam Grčki, Crkva Sv. Đurđa pored Kule Jankovića, preslica (foto: U. Desnica).*

25. *Islam Grčki, Crkva Sv. Đurđa pored Kule Jankovića, interijer (foto: U. Desnica).*

romaničkih obilježja, sitnijeg i nepravilnog zidnog veza u okviru, čvrsto umetnutog u susjedno zide. Usp. i više primjera iz Zadra: I. Petricioli, 1962., str. 147, objekt br. 38, str. 151, objekt br. 50 sa sl. 35.

¹⁷⁸ M. Savić, 2006., str. 85.

gredom koja se proteže od jednog do drugog zabata.¹⁷⁹ Kose grede su međusobno sapete poprečnim veznim gredama, koje jamče konstruktivnu stabilnost. Nosiva krovna struktura tako je odvojena od krovnog pokrova i ostavljena vidljivom. Zagasite nijanse drvenoga krovišta efektno se kontrastiraju (ali i komplementiraju) s bjelinom zidova, ostavljajući dojam jednostavne elegancije i potičući sakralni osjećaj prostora.

Popločenje crkve je neravnomjerno izvedeno i po materijalu i po tehnici: dio crkve pokriven je kamenim klesancima u redovima pravilnih kvadara, dok je ostatak, bliže apsidi počevši od bočnog portala, izveden mnogo nepravilnije, opekama postavljenim u dijagonalnim nizovima. U nj su ugrađene nadgrobne ploče članova obitelji Mitrović-Janković i Desnica koji su sahranjeni u crkvi, primjerice Ilije Mitrovića Jankovića († 1693.), najstarijeg brata Stojana i Zaviše, zatim *conte* Ilije Dede Jankovića († 1874.), Uroša Desnice († 1941.), napokon Vladana Desnice († 1967.). Natpisi u crkvi spominju serdara Dede Jankovića pokopanog 7. prosinca 1768., te drugi nadgrobni natpis poblizhe nepoznatog pokojnika sahranjenog 12. srpnja 1789.¹⁸⁰ Ranije su se Jankovići pokapali drugdje: Janko Mitrović sahranjen je 1659. godine u pravoslavnoj crkvi sv. Ilije u Zadru, sâm Stojan Janković, po predaji, u crkvi u Budimu (inače na više načina povezanim s rodom Mitrovića-Jankovića), dok je najmlađi brat Stojana i Ilije, Zaviša Mitrović Janković (1649.-1702.) pokopan u crkvi sv. Jurja u Biljanima Gornjim, u kojoj se časti sv. Đurađ.¹⁸¹ Naime, prema podatku kojeg mi je ljubazno ustupio N. Jakšić crkva u Biljanima predana je na korištenje pravoslavnim vjernicima u XVII. stoljeću, zadržavši zapadnu inačicu naziva sve do kasnoga XX. stoljeća (paralelno s provođenjem kulta sv. Đurda); veoma staru crkvu sv. Jurja smještenu uz staru *via magna*, usred *villae Draginich* (tj. rodovskog posjeda *de generatione Draginig*) nedaleko Biljana Gornjih pravoslavni zemljoradnici iz okolice barem su do početka 1970-ih godina nazivali „sv. Jure“, a ne „sv. Đurđe“ i sl.¹⁸²

Grobnice su u crkvi poremetile raspored popločenja, oblikujući kao grube manumisije oko grobnih ploča zasebne zone pločnika. U radijusu oko crkve nalazi se staro groblje, također neistraženo. Podatak tim više iznenađuje što je riječ o području izrazitoga kontinuiteta, naseobinskog, kulturnog i hagianimnog, pa se upravo na mjestima s koncentracijom ukopa mogu očekivati i najzanimljiviji nalazi.

U unutrašnjosti, na sjeverozapadnom uglu crkve, u visini nadvratnika, istaknute su dvije kamene konzole neutvrđene funkcije. Stijenke glavnog i bočnog portala i prozorâ prema unutrašnjosti su lagano zakošene i nadsvedene plitkim segmentnim lukom, uobičajenim obilježjem graditeljstva ranoga novog vijeka. Pred apsidadom se proteže ikonostas, začudo samo sa dva ulaza (srednjim i sjevernim) umjesto normirana tri. Oblikovan je kao tanka poprečna stijenska što spaja perimetralne zidove crkve, bijelo ožbukana i perforirana lučno zaključenim prolazima. Na vrhu je raščlanjen profiliranim vijencem, a sličan takav istaknuti vijenac teče horizontalno po sredini ikonostasa,

¹⁷⁹ Prema starim fotografijama, izvorno je postojao ravni drveni strop. Uvid u fotografski materijal ljubazno je omogućio dr. Uroš Desnica.

¹⁸⁰ M. Sinobad, 2008., str. 175.

¹⁸¹ M. Savić, 2006., str. 93. O Budimu usp. R. Jelić, 1989., str. 153. Lokalitet je svakako vrlo star, sa slojevima iz kasnoantičkog, antičkog, čak li-burnskog razdoblja (Gradina).

¹⁸² Usp. također B. Gušić, 1971., str. 183.

oba prekinuti jedino dvama prolazima. Menza oltara reutilizirana je kamena ploča: uz rub spolije mjestimice je sačuvana izvorna profilacija.¹⁸³

Ostali su elementi eksterijera i interijera previše stilski neizraziti da bi pružili uporište dataciji. Pažljivo ožbukani zidni plašt također skriva uvid u odnose ziđa, kojima bi se možda mogle razlučiti pojedine faze gradnje. Neobično dugačka crkvena građevina svojim proporcijama odaje barem jedan zahvat kojim je produžena. Na žalost, bez provedenih arheoloških istraživanja nije moguće ništa reći o fazama izgradnje. Čak bi i parcijalno sondažno iskapanje svakako bilo dragocjeno – u unutrašnjosti crkve i oko nje – budući da bi nam zacijelo razotkrilo barem stratigrafiju pločnika i odnose ziđa. Do tada se treba zadovoljiti konstatacijom da crkva pokazuje osnovna tri sloja graditeljske prošlosti – ranokršćanski (sjevernoafrička lucerna IV. stoljeća, Konstantinov novac, arheološki ambijent), romanički (oba portala s očiglednim romaničkim stilskim osobinama) i barokni (ikonostas, zvonik, popločenje i/ili produženje crkve u XVIII. stoljeću). Time je sasvim u suglasju s osnovnim linijama razvoja graditeljstva u Dalmaciji, oprimjerenima na nebrojenim sakralnim zdanjima širokoga geografskog i kronološkog protezanja.

Treba odmah naglasiti kako romanička faza građevine koju pretpostavljamo nipošto nije nedvojbena. Sigurnija uporišta zaključivanja u tom smjeru očekivala bi se, primjerice, u tipično romaničkom načinu tretiranja građe okvira otvorâ (višedijelni pravokutnici sastavljeni od komponenata različitih dimenzija čvrsto uzidanih u susjedno zide) ili u prisutnosti svoda; no, obje značajke na zdanju nedostaju te slijedom navedenoga i u pretpostavkama koje ovdje iznosimo moramo poput dosadašnjih istraživača izraziti izvjesne rezerve spram romaničkoga podrijetla crkve. Naši zaključci se poglavito zasnivaju na bilanci arheoloških, povijesnih pa i hagiotopografskih podataka – djelomice već naznačenih – bez prisustva kojih bi bilo moguće tek vrlo suzdržano izjašnjavanje o stilsko-kronološkom opredjeljenju crkve Sv. Jurja s obzirom da građevina ne pruža stilski izrazitijih elemenata od prethodno već navedenih. U tom je smislu zapravo riječ o „bezvremenskoj“ morfologiji arhitekture, dok predbarokna skulptura u potpunosti manjka. Naše pak pretpostavke o vremenskom slijedu kulturnog zdanja na toposu iznijet ćemo u daljnjem tekstu. Ograđujući se od svake isključivosti, ističemo da za sliku za kakvu se zalažemo ne postoje neprijeporni pokazatelji, već radije niz izoliranih indicija. One ipak, po našem mišljenju, ukupnim svojim zbrojem stvaraju mnogo čvršću sliku nego što bi se to moglo na prvi pogled očekivati.

Pokretni arheološki materijal pronađen – kao i spomenuta hadrijanska bronca – u radijusu oko crkve indicira postojanje *villae rusticae* (vjerojatno joj je pripadao i antički porfirni stup, u sekundarnoj funkciji ugrađen u glavnu kulu sklopa), čiji je položaj tipično preslojen kršćanskom crkvom.¹⁸⁴ Obredno stjечиšte, fokusnu točku, u ovom slučaju može se pretpostaviti u prvotnom svetištu oratorijalnog

¹⁸³ M. Sinobad, 2008., str. 175.

¹⁸⁴ M. Savić, 2006., str. 6-7. Autor upozorava na još nekoliko (neistraženih) lokaliteta koji su kandidati za crkvene gradnje. Tako katastar iz 1826. na položaju Papratuša registrira uzdužnu građevinu s pravokutnom apsidadom i grobljem, a na lokalitetu Stošija – prema autoru – centralnu građevinu kvadratne osnove s upisanim grčkim križem (!). Zapadno od izvora Klokotuše nađeno je pak više fragmenata kasnosrednjovjekovne majolike. U korespondenciji koju smo vodili N. Jakšić izrazio je mišljenje da bi se kod građevine na Stošiji moglo raditi o utvrdi koja je štitila posjede zadarskog nadbiskupa (zabilježena na karti Mattea Pagona), dok nepostojeći grčki križ ondje „s predumišljajem“ vidi jedino M. Savić, u radu pisanom sa znanstvenim pretenzijama.

¹⁸⁵ P. Vežić, 1986., str. 172 i sl. 7,1; P. Vežić, 2006., str. 129 i grafička rekonstrukcija na str. 127. Usp. također R. Jelić, 1989., str. 153. A. Uglešić, 2002., ispušta Budim među ranokršćanskim lokalitetima koje donosi.

¹⁸⁶ A. R. Filipi, 1969., str. 574.

¹⁸⁷ P. Vežić, 1992.; A. Uglešić, 1993. Usp. P. Vežić, 2006., sl. na str. 170.

¹⁸⁸ A. Uglešić, 2002., str. 52. Vežić na ranije citiranom mjestu ne spominje ostatke crkve. Međutim, samo postojanje pluteja ranokršćanske oltarne pregrade te neposredna blizina postojeće crkve ne ostavljaju mjesta sumnji.

¹⁸⁹ A. Uglešić, 1993., str. 154-155 i sl. 7.

¹⁹⁰ O ulomcima (koliko nam je poznato, do danas nisu obrađeni niti objavljeni): R. Jurić, 1985., str. 440; N. Jakšić, 1987., str. 333. Ranosrednjovjekovni monumentalni pejzaž uistinu je u prvom redu crkveni; iz tog vremena tek su sporadični nalazi ponekog fragmenta profane umjetnosti i arhitekture: nešto nasebinskih ostataka, pokoji nalaz keramike, ovdje i ondje izolirani numizmatički nalazi, nešto bogatiji grobni prilozi (opet u domeni crkvenih sjedišta!), itd. Stoga će ovdje prije svega biti riječi o umjetnima nastalima u sakralnom okružju.

značaja, oko kojeg je naknadno razvijen veći crkveni ili cemeterijalni kompleks, a potom i kasnoantičko-ranosrednjovjekovno naselje koje se razvilo iz prvotnog antičkog zaselka.

To ne bi bilo neobično, osobito s obzirom na blizinu ranokršćanskih lokaliteta, ne samo u Kašiću ili Pridrazi, već i u još bližima Budimu i Posedarju. Na gradini u Budimu kod Posedarja, inače također na više načina povezanim s obitelji Mitrović-Janković, nalaze se ostaci longitudinalne građevine nepoznata titulara s polukružnom, dubokom, pravilno orijentiranom apsidom na vanjskom plaštu, dok se na južnom zidu razabiru ostaci aneksa.¹⁸⁵ Zbog čednih dimenzija, elementarnog oblika kultne građevine, spleta ovisnih prostorija organski vezanih uz tijelo crkve, duboke apside na uskom i dugom naosu, napokon pozicioniranja čitava sklopa u teže pristupačnom predjelu agera izvan glavnih prometnih arterija, ovakav se tip bogoslužnog prostora u literaturi najčešće povezuje uz kompleks ranokršćanskih redovničkih zajednica.

U sâmom pak Posedarju sačuvali su se ostaci antičkoga gospodarsko-rezidencijalnog sklopa, čije su strukture danas uglavnom potopljene ispod razine Novigradskog mora. U tom kontekstu rustičke vile niknula je u ranokršćanskom periodu crkva posvećena, po svemu sudeći, Bogorodici (današnji titular je Uznesenje Marijino tj. Velika Gospa, a srednjovjekovni Marija Magdalena),¹⁸⁶ čiji su jedini materijalni ostaci pilastar s uklesanim tipičnim križem ugrađen u postojeću crkvu te ulomak pluteja oltarne pregrade pronađen pri gradnji hotela u Posedarju. Fragment s prikazom kantarosa iz V ili VI. stoljeća, ukrašen reljefom s obje strane, potaknuo je dosta rasprave među stručnjacima.¹⁸⁷ Pronađen je u neposrednoj blizini Bogorodičine crkve, nastale najkasnije u srednjovjekovnom razdoblju, čiji ranokršćanski sloj, mada nedvojben, tek treba verificirati arheološkim istraživanjima.¹⁸⁸ U svom sadašnjem obliku crkva je romanička, dok ulomak arhitrava oltarne pregrade iz IX. stoljeća s natpisom ...C EDIFICAB..., reutiliziran u zidu župne kuće, pokazuje kako je vjerojatno imala i predromaničku fazu.¹⁸⁹

Ravne kotare su još od kasne antike – da parafraziramo Raoula Glabera – poput plašta pokrivala brojne crkve koje su moguće trebale poništiti zatečeni poganski značaj pojedinih mjesta, zadržavši topos. S obzirom na nalaz glave kentaura, te na votivne are, u ranokršćanskoj crkvi sv. Jurja vidimo i objekt koji je imao neutralizirati poganske kultne tradicije. Reljefni ulomci ukrašeni pleternom ornamentikom i jedan kapitel, koji su činili dio lapidarija Vladana Desnice, svjedoče – bez obzira da li potječu s lokaliteta Crkvina / Crkvice ili, možda, iz samog Sv. Đurđa – o snažnom kulturnom kontinuitetu, osvjetljavajući nam do prije slabo poznat ranosrednjovjekovni horizont kulturnog pejzaža u Učitelja Vasu.¹⁹⁰

U funkcionalnom odnosu sa gospodarsko-rezidencijalnim strukturama bile su tako ranokršćanske crkve u Pridrazi, Kašiću, Biljanima

Donjim, Bukoviću kod Benkovca, Žažviću, da nabrojimo samo neke primjere.¹⁹¹ Štoviše, u Biljanima i Žažviću naslućuje se i nadržavanje prvotne funkcije te transformacija zdanja u kongregacijsko-župnu crkvu sa širim ili užim sakralnim radijusom nad susjednim selima, zaseocima i pojedinim grozdovima ladanjskih sklopova. Središta župnih matrica u ageru mogu se s velikom dozom sigurnosti pretpostaviti u naseljima čiju kasnoantičku urbanu važnost potvrđuju narativni izvori ili materijalni ostaci: Erausina (oko Vrane), Edino (Nadin), Crambeis (Cvijina Gradina - Kruševo), Seriem (Podgrade), Corinthon (Karin) i mnogi drugi.¹⁹²

Kašić i Biljane Donje, oba lokaliteta *de facto* u neposrednoj blizini teritorija Kule Jankovića, izvrsno oprimjeruju problem paralelnog postojanja ranokršćanskih zdanja složene funkcije i „dugoga trajanja“. Crkva u Kašiću (Mastirine) je, čini se, kontinuirano zadržala originalnu namjenu jednog agerskog oratorija nastalog radi zadovoljavanja privatne pobožnosti. Skromne dimenzije ovog svetišta, nedavno ponovno temeljitije istraženog,¹⁹³ ne ostavljaju mjesta sumnji da se radilo o intimnom sakralnom prostoru za manji broj vjernika. S druge strane, u susjednim Biljanima Donjim (vrela Begovača sâm je limes između Kašića i Biljana Donjih, što dovoljno govori o kakvim je relacijama ovdje riječ) privatni je oratorij na Begovači, također nastao u okvirima antičkog ladanjskog posjeda (radi se o mjestu veoma bogate antičke arhitekture koja je po kvaliteti sadržaja – piscine, cele sa svodovnim konstrukcijama – nedjeljiva od istovjetnih u gradskim sredinama), u jednom trenutku amplificiran do razmjera relativno monumentalnog ranokršćanskog kulturnog prostora. Ovo supostojanje (tj. preferiranje pračeno preinakom jednog zdanja nauštrb drugih) uvjerljivo se objašnjava prerastanjem – u promijenjenim uvjetima – jedne veće, starije crkve u kongregacijsko-župno središte okolnih naselja-imanja; istovremeno se ni na koji način ne potiru funkcija niti kulturna tradicija doprijašnjih čednijih kulturnih zdanja u okolici, ovog puta ograničenih tek na povremeno štovanje.¹⁹⁴ Pritom je važno istaknuti kako do ovih transformacija načelno dolazi u mikrocjelinama sasvim jasno određenima geomorfološkim determinantama.

Proučavajući odlike ranokršćanskih ruralnih crkava na teritoriju Hrvatske kneževine te njihovu ulogu u njenom formiranju tijekom ranoga srednjeg vijeka, N. Jakšić sasvim je nedavno utvrdio kako su krizu barbarskih prodora VII. stoljeća u sjevernoj Dalmaciji nadživjela upravo kulturna zdanja razmještena uzduž strateške prometnice, više puta spominjane *viae magnae*, tj. ceste između Enone i Jadera na sjeverozapadu odnosno zapadu te kasnoantičkog Burnuma i srednjovjekovnog Knina na istoku.¹⁹⁵ Ona su bila obnovljena u IX. stoljeću, a preživjela su „mračna“ sedmo i osmo stoljeće upravo zahvaljujući bizantskim utvrdama u blizini koje su ih mogle štiti. Jedna od njih nalazila se u Nadinu (*Nedinum*) kojoj svoju ranosrednjovjekovnu egzistenciju vjerojatno duguje ranokršćanski kompleks Sv. Bartolomeja u Galovcu, otprilike na pola puta između Nadina i Zadra. Primjetan je

Prema saznanjima obitelji Desnica, ulomci su iščezli zajedno s ostatkom lapidarija tijekom ratnih operacija na ovom području, bilo tijekom jedne od dviju evakuacija 1993. odnosno 1995. godine, bilo u razdoblju nakon operacije *Oluja*, kada se zamio trag arheološkoj i etnografskoj zbirci. Postoji mogućnost da se i dalje nalaze u sklopu beogradskog dijela zbirke. Sačuvala se stara fotografija, na čijem ustupanju zahvaljujemo dr. U. Desnici.

¹⁹¹ Usp. analizu s iscrpnim pozivima na raniju literaturu: B. Migotti, 1994.-1995., str. 118.

¹⁹² B. Migotti, 1994.-1995., str. 125.

¹⁹³ V. Delonga, 1990. detaljnija je revizija Gunjačine kampanje iz 1955., samo preliminarno objavljene 1958. Usp. i zapažanja M. Ančića, 2006.

¹⁹⁴ B. Migotti, 1994.-1995., str. 130-131.

¹⁹⁵ N. Jakšić, 2008., str. 104-110 te Fig. 3 i 11.

pak potpun izostanak kasnoantičkih fortifikacija sa paleobizantskim prometnim i strateškim kontinuitetom na čitavom potezu ceste od Enone do Aserije (gdje je utvrda štitila crkvu Sv. Martina u Lepurima) – čiju središnju dionicu čini upravo teritorij današnjih Islama Grčkog i Latinskog – na kojemu su svejednako turbulencije kasnoga VI. i ranoga VII. stoljeća preživjele crkve u Pidrasi i Kašiću, što arheologija nedvosmisleno potvrđuje. Postavlja se, dakle, pitanje u kojem objektu valja vidjeti jamac njihova opstanka u vremenu najintenzivnijih avaroslavenskih provala, osobito s obzirom na relativnu udaljenost Nadina.

Kako te analize vrlo lijepo pokazuju, pošteđene su ostale pretežito građevine prostorno bliske ključnoj prometnici, dok su ostale, od manje vitalnog interesa, uglavnom stradale, vjerojatno svjesno zanezarene uslijed sasvim jasno utvrđenog programa prioritetâ zaštite bizantskog posjeda. Odabir ilustrira slučaj ranokršćanske crkve u Bičini-Polači, otprilike podjednako udaljene od Nadina kao što je to navedeni Sv. Bartolomej u Galovcu. Potonji je, međutim, bio neusporedivo povoljnije smješten na cesti koja bijaše arterija sjeverne Dalmacije te se moguća početna dilema bizantske vojne vlasti koga zaštititi zacijelo smjesta učinila suvišnom nauštrb prve crkve, kojoj se uslijed posvemašnjega zatiranja do našega vremena nije sačuvao niti naslovnik (naslućuje se posveta Kuzmi i Damjanu).¹⁹⁶ Riječju, u situaciji kada se prenapregnute snage Carstva moraju taktički rasporediti, žrtvujući pojedine strukturalne elemente istočnojadranskog posjeda kako bi se sačuvala kontrola nad kosturom cjeline, u situaciji kada je nadinskoj utvrdi nužan odabir već između tako bliskih punktova kao što su Galovac i Bičina, još se reljefnije ističe nedostatak jedne takve slične „civilizacijske retorte“ na prostoru Kašića i Pidrage, relacijama dobrano izvan dohvata bizantske posade u Nadinu (Pidruga je predaleko i relativno nepovoljno smještena i u odnosu na sâmu cestu), a ipak s neprijepornim fizičkim i institucionalnim kontinuitetom u ranosrednjovjekovlju. S obzirom na njihov topografski razmještaj, hipotetičnu fortifikaciju trebalo bi vjerojatno tražiti negdje u međuprostoru Pidrage i Kašića, možda i u sâmom Islamu, no moguće su jednako tako kombinacije sa širim okruženjem Posedarja (gdje se cesta lomi pod tupim kutom, skrećući na jugoistok u smjeru pružanja Novigradskog i Karinskog mora odnosno Zadarskog i Pašmanskog kanala) ili Budimom. U nedostatku arheoloških istraživanja za sada je moguće iznijeti jedino domišljanja ovog tipa, no hipoteze donosimo i kako bismo ukazali na prometno-strateški potencijal širega okruženja današnjih dvaju Islama u kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom razdoblju, u nadi kako će i one biti priložima suvremenim inicijativama širih razmjera na tom području.

U pismu ninskog biskupa Blaža od 21. veljače 1638. godine, u kojem se između ostaloga nabrajaju crkve sjedišta župnih matica na velikom depopulariziranom prostoru zadarskog kopnenog teritorija u Ravnim kotarima (opustjelom, po osmanlijskoj okupaciji, barem od 1527.),¹⁹⁷ od dvadesetčetiri sela i samo deset svetišta s preciziranim titulari-

¹⁹⁶ B. Migotti, 1991., str. 32, kat. 43.

¹⁹⁷ N. Jakšić, 1987., Prilog II.

ma (uključujući i crkvu sv. Jurja u Islamu, ovdje Babin Dub = Zeleni Hrast) čak pet ih je naslovljeno svetom Jurju! Riječ je redom o starijim svetištima, s kontinuitetom barem iz razvijenog srednjeg vijeka. Ovaj kapadocijsko-sirijski svetac Dioklecijanova vremena, jedan od najpopularnijih zaštitnika tokom srednjeg vijeka uopće, osim u svom svojstvu ratničkog sveca, zaseban je pokrovitelj zemljoradnika i stočara. U tom svom licu funkcionira kao supstitut predkršćanskih htoničkih kultova usmjerenih ka štovanju prirode i plodnosti, pa u tom kontekstu valja vrednovati i uočenu gustu rasprostranjenost njegova kulta u plodnim Ravnim kotarima. Potencijalna ranokršćanska nalazišta sa posvetom ovom svecu (što uključuje ostatke materijalne kulture ranokršćanskog razdoblja, ili lokalitete gdje arheološko-historijska slika nekim drugim pouzdanim pokazateljem ranokršćanske faze u svom totalu indicira ranokršćanski horizont) u sjevernoj Dalmaciji uključuju – uz Zadar (Sv. Ilija) i Dračevac kod istog grada – Pađene, Radučić (oba između Knina i Mokrog Polja), Dobropoljce (između Benkovca i Kistanja), Bilišane (istočno od Obrovca), Kruševo, Karin i – Islam Grčki.¹⁹⁸ Gotovo bi se moglo reći da posvete prate drevnu trasu ceste između Nina i Knina.

Osobita popularnost Jurjeva kulta – u njegovom vidu svetog ratnika – kao odjek Justinijanove rekonkviste – vjerojatno se može povezati s ustanovljavanjem istočnojadranskog limesa, povezivanjem novopodignutih, odnosno obnovljenih ranijih utvrda kastrumskog tipa. Iako je istraživanje bizantskog limesa u zaleđu još daleko od zadovoljavajuće faze, paleobizantske utvrde opskrbljene crkvenim građevinama iz istog vremena utvrđene su barem u Budimu kod Posedarja te u Čukeru na Mokrom Polju. Uklopljenost nekih drugih crkava Ravnih kotara i Bukovice u fortifikacijske sustave kasne antike manje je eksplicitna; njihova funkcionalna povezanost s utvrđenjima nije, izgleda, bila jednaka kao u Budimu i Čukeru (gdje je riječ zapravo o kastrumskim bogomoljama), već se radi uglavnom o situacijama u kojima je ranokršćansko svetište više ili manje prostorno-funkcionalno povezano s utvrdom, neprestano obnavljanom, s kontinuitetom još od predantičkog razdoblja (gradine). Takav je fenomen zabilježen u Novigradu, Slivnici kod Posedarja, Ostrovici, Smokovcu kod Krupe, Karinu i Medviđi.¹⁹⁹ U Karinu i na nizu ranokršćanskih lokaliteta između Nina i Knina, kako smo već istaknuli, ove su relacije dodatno osnažene prisutnošću kulta svetog Jurja, nedvojbeno s kontinuitetom iz kasnoantičkog razdoblja.

Liturgijskim predmetima crkve Sv. Đurđa pored Kule Jankovića neko je vrijeme pripadalo rukopisno Četveroevandjelje koje se danas čuva u Narodnoj knjižnici u Kopenhagenu (kasnije je prešlo u vlasništvo manastira Krka). Polovicom XVIII. stoljeća jedna njegova prazna stranica ispunjena je zanimljivim zapisima popa Silvestra,²⁰⁰ u kojem je D. Berić prepoznao Silvestra Ljubotinu, jednog od potpisnika poznate predavke Srba iz Dalmacije upućene mletačkom

¹⁹⁸ B. Migotti, 1996., str. 221.

¹⁹⁹ Iscrpnije: B. Migotti, 1994.-1995., str. 132-133.

²⁰⁰ Zapise je transkribirala i objavila B. Šljivić Šimšić, 1959. Usp. ispravke i dopune u: D. Berić, 1962., *passim*.

Senatu 1747. godine, u kojoj se tražila viša razina vjerske tolerancije prema pravoslavnom stanovništvu, kao i njena zakonska regulacija.²⁰¹ U četirima zapisima pisanima ćirilicom od prosinca 1749. do prosinca 1752. godine Silvestar Ljubotina zabilježio je, uredno datirane, dogovore o misama koje se imaju služiti za duše pojedinih pokojnika, na traženje njihovih bližnjih, te svote koje je u tu svrhu primio. Riječ je, zapravo, o svojevrsnoj evidenciji, zanimljivoj za istraživanje ranonovovjekovne liturgije i prozopografije.²⁰²

Crkva je u kasnijim stoljećima služila kao mjesna kapela, ali i privatni molitveni prostor i mauzolej članova roda Jankovića i Desnica. Neke od svećenika dodijeljenih crkvi (uglavnom kaluderâ iz manastira Krupa) popisao je Vladan Desnica, koji se sređujući pisanu ostavštinu svoga strica, povjesničara i publicista Boška Desnice, amaterski bavio i historiografskim radom.²⁰³

Od sredine šezdesetih godina XX. stoljeća crkva više nije bila u funkciji. Liturgijski predmeti, dragocjenosti, ikone i drugi obredni pribor sklonjeni su u Kulu Jankovića, nakon čega su pratile sudbinu njenoga inventara. Progresivno ružičanje crkve zaustavljeno je konzervatorskim zahvatom pod egidom zadarskog Zavoda za zaštitu spomenika kulture, u sâmo predvečerje rata. No, rezultati te konzervacije poništeni su ratnim razaranjima od 1993. do 1995. godine, kada je uništena preslica zvonika te oskrvnuti grobnica Vladana Desnice. Nova kampanja sanacije provedena je 2000. i 2001. godine uz financijsku pomoć Ministarstva kulture Republike Hrvatske, kada je popravljena vanjska i unutarnja šteta nastala u ratu, a čitavo zdanje konsolidirano.

* * *

*Vrijeme gradi kule niz Kotare,
vrijeme gradi, vrijeme razgrađuje.*

²⁰¹ D. Berić, 1962., str. 160 i d. uvjerljivo ispravlja prijašnju dataciju predstavke u 1759. godinu.

²⁰² O ostalim liturgijskim predmetima u zbirci, obrednim posudama, portativnim i ikonostasnim ikonama, crkvenim knjigama, ne smatramo svojom dužnošću raspravljati jer se ne držimo kompetentnim za pitanja ranonovovjekovne pravoslavne umjetnosti.

²⁰³ M. Savić, 2006., str. 34.

Narodna mudrost sažela je neumitni protok vremena u poslovicu iz koje isijava shvaćanje da vrijeme ne nadoknađuje gubitke. Andrija Kačić Miošić češće u pjevanjima svog *Razgovora ugodnog naroda slovinskoga* koristi prvi stih (I, 9 i 45, V, 81, LXXXIX, 24 i 35, XCI, 6). Naravno, ne možemo reći da se ovdje misli upravo na kulu serdara Jankovića u Kotarima (narod u sjevernoj Dalmaciji kulom naziva gotovo sve zidane višekatnice), ali stih je svakako dobrodošla paradigma da bismo joj se utekli. Ipak, stari aksiom u ovom slučaju kao da ne vrijedi. Stoljeća su, uzastopnim slaganjem htijenja generacija, na posjedu kotarskih serdara Jankovića-Mitrovića i Desnica oblikovala graditeljsku cjelinu raznovrsnu, ipak ne kaotičnu, skladnu, ipak ne planiranu, kroz dugogodišnja preinačavanja brušenu i usavršavanu, usustavljivanjem finih i iznijansiranih gradacija do krajnjih granica. Još iznimnije, vrijeme ju je poštedjelo, pohranivši je među rijetke dragocjenosti s „dugim trajanjem“ na inače potirućoj granici.

U dvojednom Islamu kao da su se sabrali toposi Zoranićevog „perivoja od slave“: ne samo vila Latinka i vila Grkinja, već i „dub jedan raskošan i visok“, ovdje utjelovljen kao Zeleni hrast (u Zoranićevo vrijeme bijaše već barem tri stoljeća star). U sâmom nazivu mjesta – Islam Grčki, Islam Latinski – sabila se sva politička, etnička i konfesionalna kompleksnost istočnoeuropskog i mediteranskog višegraničja, kao vjeran preslik gibanja na relacijama „velike“ povijesti; pravi civilizacijski *multum in parvo*. Zacijelo je riječ o fenomenu europskih omjera.

DE LA *DOMUS EPISCOPI* AU CHÂTEAU JANKOVIĆ : L'ÉVOLUTION DE L'ESPACE DU CHÂTEAU JANKOVIĆ RÉSUMÉ

Les caractéristiques géophysiques du village d'Islem et de ses alentours offrent de nombreuses conditions, stables et avantageuses, qui ont favorisé une présence continue d'habitat humain, alors que le rattachement de cet espace à la voie de communication menant de Nin (antique Aenona) à Knin témoigne de son importance géographique. Bien que des fouilles archéologiques systématiques n'y ont jamais été menées, et sans disposer de données sur la provenance précise de la plupart des objets qu'abrite la collection archéologique du château Janković, il n'y a aucun doute que ceux-ci font partie de la même mosaïque que ceux des localités voisines. La zone du village d'Islem faisait vraisemblablement partie du *ager municipii Nedini*. Durant le haut Moyen Âge celui-ci fut incorporé au comitat de Luka. À cette époque, la zone d'Islem était entourée des agglomérations de Grgurice, Učitelja Vas, Trščane, Kačina Gorica, Rejane, Paprčane, Kašić, Rocane et Čerinci. La *Via Magna cesta vocata tendens per Lucam* est une communication moyenâgeuse qui suivait la direction Nin – Islem – Kašić – Smilčić – Biljani Gornji – Benkovac – Ostrovica – Knin. Une section de 8 km de la voie traversait le district de Novigrad. Les recherches sur la vie du village d'Islem (Grčki et Latinski) au Moyen Âge étaient difficiles car son toponyme moyenâgeux était inconnu, ayant été recouvert au début de l'époque moderne par le nom de « rempart de l'Islem ». Ce problème a été longuement discuté, et ce n'est qu'en 1985 que N. Jakšić, en analysant les documents originaux, a conclu que le village d'Islem était mentionné dans les actes vénitiens du XVIIe siècle sous le nom de village fortifié de Učitelja Vas, toponyme de cette agglomération avant l'époque turque. L'un des documents les plus importants pour l'étude de la toponymie du village d'Islem est la charte du 16 août 1266 par laquelle Roland, *banus totius Sclavonie*, fait donation de la propriété de Četiglavac (*Chetiglavaz*) à l'église de Nin, conduite par l'évêque Samson II, et en définit les confins précis. Les confins y décrits se rapportent aux toponymes de la zone des villages actuels d'Islem Grčki et Islem Latinski. Le collationnement des toponymes enregistrés dans les privilèges concédés aux comtes de Posedarje en 1219 et en 1249 avec les données précitées datant de 1266, puis avec la délimitation de la frontière turco-vénitienne à partir de l'année 1576, et finalement avec la situation générale du cadastre en 1826, a permis une reconstruction précise de la ligne du confin sud-ouest du domaine des comtes de Posedarje face à la zone historique du village d'Islem (c'est-à-dire le confin nord-est du domaine de l'évêque de Nin). On a constaté que cette ligne de partage ne s'est littéralement pas déplacée au cours d'une longue période, allant du XIIIe au XIXe siècle. Fait important, le château Janković se situe exactement sur la ligne du confin sud du domaine de l'évêque Samson, sur sa section incontestée qui rejoint l'église de Saint Georges (localité de Crkvice, à quelque cinq cents mètres à l'ouest du château). *Domus episcopi Sansonis*, la résidence de villégiature de l'évêque, est ainsi identifiée d'une manière probante à l'actuel château Janković. Le village de Učitelja Vas fait partie des agglomérations qui se sont dépeuplées à la suite d'incursions

fréquentes des Turques à l'intérieur du territoire croate au cours des XVe et XVIe siècles. Même avant la guerre de Chypre, il se trouvait en zone frontalière, *no man's land*, entre l'acquistio vecchio vénitien et le pays nouvellement formé, «vilajet Hrvati». Le pacha Ferhad Sokolović occupa le village Učitelja Vas en 1570. Aussitôt l'agglomération disparut faisant place à la fortification frontalière ottomane, nommée fort à propos « rempart de l'Islam », *Sedd-i islam*, qui faisait face à la possession vénitienne. Bien que Evliya Çelebi dans son récit de voyage *Seyahatname* (autour de 1631-1670) attribue la fondation de cette place forte au bey Gazi Husrev en 1538, les historiens de Zadar Š. Ljubavac et C. F. Bianchi situent sa fondation plus vraisemblablement en 1577. Le château-fort turque a été détruit par mesure de prévention au début de la guerre de Candie en 1647, par ordre de L. Foscolo. La ligne de délimitation turco-vénitienne dans cette micro-région passait à proximité immédiate du village appelé autrefois Učitelja Vas, traversant Grgurice et atteignait Paljuv. Tout le territoire conquis fut rendu au sultan par la paix de 1669, à part quelques petits bouts de territoire en Dalmatie centrale. C'est précisément à l'Islam qu'en 1671 le pacha Mahmud et G. B. Nani délimitèrent les frontières de la Dalmatie après la guerre de Candie *linea Nani*. Les succès vénitiens, bien qu'éphémères, n'eussent pas été envisageables sans le facteur morlaque et la nouvelle politique vénitienne qui lui était favorable. Les Morlaques fuyant l'Empire ottoman pour la Dalmatie étaient approvisionnés par la Serenissime en armes suffisantes, qu'ils utilisaient contre les Turques en lançant des raids dans leur pays d'origine. Les Mitrović-Janković, propriétaires du château Janković, font leur apparition sur la scène historique vers le milieu du XVIIe siècle et deviennent des gouverneurs héréditaires des *Kotari* supérieurs. Stojan Janković (Mitrović-Janković) devient en 1663 l'un des chefs locaux de *Posedarje*. Pour ses mérites militaires et sa loyauté à la République de saint Marc il obtint en 1670 un domaine de dimensions moyennes à l'Islam. Dès l'année suivante il fut nommé commandant d'Ostrovica, et en 1681 il devint chef des Morlaques. Il périt lors de la campagne de Glamoč, Livno et Duvno en 1687, sans avoir vu son fief d'Islam. Après 1576 les possessions de l'évêque de Nin ont été rattachées, semble-t-il sans modification, à l'ensemble de l'Islam ottoman. Jusqu'en 1670 elles faisaient partie des propriétés de l'agha Jusuf Tunić. Comme elles correspondaient approximativement par leurs dimensions au domaine des évêques de Nin, l'hypothèse selon laquelle elles auraient été transformées en une propriété de *spahi* à l'époque ottomane semble bien plausible. En tout cas, leurs confins n'ont pas changé, au moins un certain temps avant 1670. Mais le château de Stojan, tel que nous le connaissons aujourd'hui, n'a pas de lien direct avec ce protagoniste de l'histoire dalmate (bien que le château d'Islam occupe une place importante dans la tradition épique orale portant sur le personnage de Stojan). Des sources éparses et peu nombreuses permettent de reconstituer l'essentiel des événements du XVIIe siècle. En 1647 le château-fort turque fut démoli; en 1671, au moment de la rencontre de Nani avec le pacha Mahmud, l'Islam est en ruines, puis il retombe sous la juridiction ottomane, pour en être finalement abandonné dès 1684. Stojan Janković périt en 1687, mais la situation d'Islam n'est réglée que 12 ans plus tard. Les Janković ne s'installeront sur leurs terres qu'en 1699, après la guerre de Morée, et leur présence culminera par la construction de leur résidence familiale sur les

possessions nouvellement acquises, au cours des siècles suivants. Plusieurs indices attestent de façon incontestable que le noyau de l'ensemble actuel du château Janković doit être recherché parmi les constructions que Todorin Dede Janković acheta en 1719. Ce qu'on appelle aujourd'hui le château Janković comprend un ensemble unique de bâtiments de fortification, d'habitation et d'exploitation agricole disposés sur une superficie de 4500 m. Le domaine est situé sur une colline, à l'ouest de l'ancienne Via Magna qui le rejoint tangentiellement au sud d'Islam Grčki. L'ensemble est entouré de hauts murs en pierre, qui forment un quadrilatère irrégulier (80 x 60 m), dont le tiers sud-ouest occupe le noyau des bâtiments de fortification, d'habitation et d'exploitation agricole. Il a la forme d'une construction à trois ailes, avec une annexe saillante dans l'angle sud. Les ailes de ce noyau sud-ouest renferment entre elles une cour intérieure, pratiquement fermée par la construction ultérieure d'une ceinture de bâtiments d'exploitation qui longe le bord nord-est de la propriété, en ne laissant qu'un passage étroit vers la grande cour d'entrée. On identifie la partie la plus vieille dans la « résidence ancienne », au milieu de l'aile sud-est du noyau historique. Son annexe (« le donjon ») a la forme d'une tour à plusieurs étages, qui domine tout l'ensemble. Du sud-ouest au nord-est s'alignent : « la prison », surmontée par la « vieille cuisine » et le donjon, « la résidence ancienne » (avec l'entrée principale) et la « grange à sécher le maïs ». On suppose que la partie la plus ancienne du noyau historique est le bâtiment à deux étages dont les deux espaces sont couverts d'une voûte en plein cintre : au rez-de-chaussée « la prison », avec un cachot souterrain, et la cuisine qui est située juste au-dessus d'elle, sous le donjon ; puis, au sud-ouest, la pièce de prestige, « le salon », construit au-dessus de la pièce à quatre arcs qui donne accès à la prison. « Le salon » est relié par un vestibule à la « résidence ancienne ». L'entrée principale, dite « de garde », et le vestibule constituent le noeud de communication de toute la structure du château. Dans le prolongement de ce noyau historique, vers l'ouest, on a construit au cours du XVIIIe s. un édifice dont le niveau inférieur occupe le cellier, relié à l'entrée de la prison par un préau couvert, dont les trois arcs donnent sur la cour intérieure actuelle. La construction de cette aile à deux étages au XVIIIe s. ébauche la formation de la cour intérieure, ce qui transforme le plan du château, initialement constitué d'une seule aile, en structure à deux ailes. La cour intérieure a été formée à un rythme inégal jusqu'au dernier tiers du XIXe s, en ajoutant progressivement les bâtiments qui l'entourent. C'est de cette époque que date le bâtiment à deux étages (« la grange »), qui dessine, avec les bâtiments d'exploitation agricole voisins, le côté nord-est de la cour intérieure. Face à celui-ci, l'aile sud-est est complétée, également au XIXe s., par la construction de « la grange à maïs » qui continue la ligne de la « résidence ancienne ». Ainsi, à la fin du siècle, le plan du château prit la forme de la lettre U par la disposition des espaces à deux niveaux autour de la cour intérieure (la seule exception étant la « résidence ancienne », à trois plans horizontaux). L'agrandissement incessant de l'édifice par des annexes ajoutées par différents propriétaires à partir du XVIIIe siècle l'a transformé en une résidence à trois ailes entourant une cour en forme de rectangle allongé. Le volume dominant de la construction n'est pas placé au fond de la cour, mais latéralement, dans la masse de l'angle sud, décalé par rapport à l'axe longitudinal. Le

principe du plan est ainsi resté fidèle à l'état initial, où le noyau primaire dominait par sa forme et par sa fonction. L'addition ultérieure du bâtiment transversal contenant des étables, qui s'étend jusqu'au bout de la grande cour, a pratiquement annulé la forme à trois ailes, en transformant l'ensemble en un bloc rectangulaire compact entourant une cour intérieure. En passant par cognation aux mains de la famille Desnica, Vladimir Desnica et ses successeurs se sont engagés à terminer les travaux d'aménagement du château suivant les dispositions testamentaires du dernier comte Janković, Ilija Dede (décédé en 1874). Les nouveaux propriétaires ont également effectué des travaux dans les années qui suivirent. Les plus amples ont été ceux qu'entreprit Uroš Desnica autour de 1930, dans le cadre d'une action qui tendait à donner une touche faussement historique à l'ensemble. Le château a été assez endommagé lors des bombardements alliés au cours de la deuxième guerre mondiale. La longue restauration est achevée dans les années 1960. Une collection ethnographique a été aménagée dans le noyau historique et ouverte au public par le souci de l'écrivain Vladan Desnica. Les descendants de Vladan Desnica ont continué la préparation des projets à long terme visant à transformer une partie du château en musée. Entre 1988 et 1991 les travaux de consolidation et de conservation de plusieurs bâtiments ont été effectués. Pendant la guerre de 1991-1995 toute la région de Ravni Kotari a connu de terribles ravages, surtout les édifices sacrés. Dans ces malheureuses circonstances de guerre, le château Janković et l'église de Saint Georges qui fait partie de l'ensemble ont également été dévastés. Les parties les plus endommagées, à part la « résidence ancienne » et l'église, sont les parties ouest et sud de l'ensemble. Le patrimoine du château est pour le moment dispersé dans les musées de Benkovac, Biograd, Belgrade, Zadar et Zagreb. Grâce au Ministère de la Culture de la République de Croatie, le toit de la « résidence ancienne » a été reconstruit en 2003-2005, celui du « salon » et du vestibule en 2006. Les murs de la « nouvelle partie résidentielle » ont été consolidés en 2007, et l'année d'après cette partie a reçu un nouveau toit.

Prevela: *dr. sc. Nataša Desnica-Žerjavić*

BIBLIOGRAFIJA

- M. Ančić 2004: Ančić, Mladen. „Od vladarske *curtis* do gradskoga kotara“ iz *Starohrvatska prosvjeta*. Ser. III, sv. 26/1999. Split, 2004., str. 189-236.
- M. Ančić 2007: Ančić, Mladen. „Architecture on Royal Domains in Northern Dalmatia“ iz *Hortus Artium Medievalium*. Vol. 13. Zagreb-Motovun, 2007., str. 203-210.
- D. Andreis 1978: Andreis, Dominik. „Rasprava o stjecanju i čuvanju sjevernih granica trogirskog područja“, priredio Hrvoje Morović, iz Andreis, Pavao. *Povijest grada Trogira II: komentari i prilozi*. Ur. Vedran Gligo, Vladimir Rismondo. Čakavski sabor. Split, 1978., str. 373-398.
- P. Andreis 1977: Andreis, Pavao. *Povijest grada Trogira I*. Preveo Vladimir Rismondo. Čakavski sabor. Split, 1977.
- I. Andrović 1909: Andrović, Ivan. *Po Ravnim Kotarima i kršnoj Bukovici*. Katolička hrvatska tiskarna. Zadar, 1909.
- S. Antoljak 1962: Antoljak, Stjepan. „Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolini Zadra“ iz *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. Sv. IX. Zadar, 1962., str. 55-115.
- I. Anzulović 1998: Anzulović, Ivna. „Razgraničenje između mletačke i turske vlasti na zadarskom prostoru 1576. godine, nakon Ciparskog rata“ iz *Zadarska smotra*. God. XLVII, br. 1-3. Zadar, 1998., str. 53-148.
- S. Bačić 1993: Bačić, Stanko. „Odnos pripadnika grkoistočne vjere prema starosjediocima na području stare hrvatske države od XVI. stoljeća“ iz *Kačić*. God. XXV. Split, 1993., str. 495-512.
- S. Bačić 1998: Bačić, Stanko. *Osvrt na osnovne stavove i tvrdnje u knjizi Pravoslavna Dalmacija E. Nikodima Milaša*. Matrica hrvatska. Zadar, 1998.
- S. Balić 1994: Balić, Smail. *Kultura Bošnjaka: muslimanska komponenta*. R&R. Tuzla, 21994.
- N. Banašević 1954: Banašević, Nikola. „La chute d'un ange et la poésie populaire serbe“ iz *Revue des Études Slaves*. Tom. XXXI, fasc. 1-4. Paris, 1954., str. 33-38.
- S. Banović 1954: Banović, Stjepan. „„Glasovitiji“ junaci, o kojima su se za Kačićeva života u Dalmaciji pjevale narodne pjesme“ iz *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. Knj. XXXVIII. Zagreb, 1954., str. 75-132.
- Š. Batović 1964: Batović, Šime. „Islam Grčki i Islam Latinski“ iz *Enciklopedija likovnih umjetnosti*. Sv. 3. Jugoslavenski leksi-kografski zavod. Zagreb, 1964., str. 10.
- Š. Batović 1970: Batović, Šime. „Brončani mač iz Islama Grčkog“ iz *Adriatica, praeistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata*. Arheološki institut Filozofskog fakulteta. Zagreb, 1970., str. 173-188.
- Š. Batović 1985: Batović, Šime. „Prapovijesni ostaci u Islamu Grčkom“ iz *Zadarska revija*. God. XXXIV, br. 4-5. Zadar, 1985., str. 283-308.

- A. Bejtić 1952-1953: Bejtić, Alija. „Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini“ iz *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*. Sv. III-IV. Sarajevo, 1952.-1953., str. 229-297.
- J. Belamarić 2005: Belamarić, Joško. „Hrvatski Jadran – između mora i kontinenta“ iz *Mogućnosti*. God. LII, br. 7-9. Split, 2005., str. 1-9.
- J. Belošević 1968: Belošević, Janko. „Ranosrednjovjekovna nekropola u selu Kašiću kod Zadra“ iz *Diadora*. Sv. IV. Zadar, 1968., str. 221-246.
- J. Belošević 1975: Belošević, Janko. „Starohrvatska nekropola u selu Biljanima Donjim kod Zadra“ iz *Diadora*. Sv. VIII. Zadar, 1975., str. 103-110.
- J. Belošević 1985-1986: Belošević, Janko. „Zaštitna istraživanja starohrvatskih nekropola u Smilčiću i Biljanima Donjim kod Zadra“ iz *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*. God. XXV, br. 12. Zadar, 1985.-1986., str. 125-147.
- D. Berić 1962: Berić, Dušan P. „Zapisi popa Silvestra iz Islama sredinom XVIII vijeka“ iz *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*. Knj. 28, sv. 3-4. Beograd, 1962., str. 158-166.
- N. Bezić-Božanić 1970: Bezić-Božanić, Nevenka. „Kule u Makarskom primorju“ iz *Makarski zbornik*. Sv. 1. Makarska, 1970., str. 313-336.
- N. Bezić-Božanić 2007: Bezić-Božanić, Nevenka. „Utvrde i obrana Dalmacije u književnosti 18. stoljeća“ iz *Tragom davnine*. Odabrao i uredio Ivo Babić. Književni krug. Split, 2007., str. 111-122.
- C. F. Bianchi 1879: Bianchi, Carlo Federico. *Zara cristiana. Vol. II*. Tipografia di G. Woditzka. Zara, 1879.
- M. Bogović 1993: Bogović, Mile. *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*. Kršćanska sadašnjost, Školska knjiga. Zagreb, 21993.
- M. Bogović 1998: Bogović, Mile. „Radovi Marka Jačova o pravoslavlju i Srbima na južnoslavenskom prostoru, posebno u hrvatskim krajevima“ iz *Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti*. Sv. 1. Zagreb, 1998., str. 121-152.
- I. Bojanovski 1974: Bojanovski, Ivo. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. ANUBiH. Sarajevo, 1974.
- S. Botica 2003: Botica, Stipe. *Andrija Kačić Miošić*. Školska knjiga, Filozofski fakultet, Zbornik „Kačić“. Zagreb-Split, 2003.
- I. Brigović – A. Nazor 2007: Brigović, Ivan - Nazor, Ante. „Kontinentalna Dalmacija u Domovinske ratu“ iz Belamarić, Joško - Grčić, Marko (ur.). *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja. Galerija Klovićevi dvori, 4. rujna - 21. listopada 2007*. Galerija Klovićevi dvori. Zagreb, 2007., str. 287-291.
- J. Brtan 2002: Brtan, Josip. *Župa Islam Latinski*. Matica hrvatska, Geografsko društvo. Sinj-Split, 2002.
- S. Buzov 1993: Buzov, Snježana. „Razgraničenje između Bosanskog pašaluka i mletačke Dalmacije nakon Kandijskog rata“ iz *Povijesni prilozi*. God. XII. Zagreb, 1993., str. 1-38.

- S. Buzov 2007: Buzov, Snježana. „Friendly Letters. The Early 18th Century Correspondence between Venetian and Ottoman Authorities in Dalmatia“ iz Ivetic, Egidio - Roksandić, Drago (ed.). *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the „Other“ on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500-1800*. University degli Studi di Padova, Dipartimento di Storia. Padova, 2007., str. 215-221.
- A. Carile 1998: Carile, Antonio. „Produzione e usi della porpora nell'impero bizantino“ iz Longo, Oddone (a cura di). *La porpora. Realty e immaginario di un colore simbolico. Atti del convegno di studio, Venezia, 24 e 25 ottobre 1996*. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti. Venezia, 1998., str. 243-275.
- M. Casini 2001: Casini, Matteo. „Immagini dei capitani generali «da Mar» a Venezia in ety barocca“ iz Fantoni, Marcello (a cura di). *Il “Perfetto Capitano”. Immagini e reaty (secoli XV-XVII)*. Bulzoni. Roma, 2001., str. 219-270. Po. str. 1-38.
- CD = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. I.-XVIII. Uredili T. Smičiklas (II.-XII.), M. Kostrenčić-E. Laszowski (XIII.), M. Kostrenčić (I., XIV.-XVI.), S. Gunjača (XVII.), D. Rendić Miočević (XVIII.). JAZU. Zagreb, 1904.-1990.
- S. Čače 2003: Čače, Slobodan. „Aserija u antičkim pisanim izvorima: tekstovi i komentari“ iz *Asseria*. Sv. 1. Zadar, 2003., str. 7-43.
- E. Čelebi 1996: Čelebi, Evlija. *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Prijevod, uvod i komentar Hazim Šabanović. Sarajevo Publishing. Sarajevo, 1996.
- B. Čolović 2007: Čolović, Branko. „Sakralna baština Srba u kontinentalnoj Dalmaciji“ iz Belamarić, Joško - Grčić, Marko (ur.). *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja. Galerija Klovićevi dvori, 4. rujna - 21. listopada 2007*. Galerija Klovićevi dvori. Zagreb, 2007., str. 333-341.
- L. Čoralić 1993: Čoralić, Lovorka. „Divnić, Jakov (Difnico; Jacobus Diphnicus)“ iz *Hrvatski biografski leksikon*. Sv. 3 (Č-Đ). Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“. Zagreb, 1993., str. 413-414.
- L. Čoralić 1994: Čoralić, Lovorka. „Mletački kapetan XVII. stoljeća – splitski plemić Jakov Tartalja“ iz *Mogućnosti*. God. XLI, br. 4-6. Split, 1994., str. 166-182.
- K. Čvrljak 1990: Čvrljak, Krešimir. „Privid stvarnosti ili stvarnost privida u Zoranićevu putovanju (s posebnim osvrtom na Krku i Skradin)“ iz *Dometi*. God. XXIII, br. 12. Rijeka, 1990., str. 893-902.
- A. Deanović 1978: Deanović, Ana. „Glosar naziva u upotrebi srednjovjekovnog i renesansnog vojnog graditeljstva u Hrvatskoj“ iz *Rad JAZU*. Knj. 381. Zagreb, 1978., str. 35-48.

- V. Delonga 1990: Delonga, Vedrana. „Starohrvatska crkva na „Mastirinama“ u Kašiću kod Zadra“ iz *Starohrvatska prosvjeta*. Ser. III, sv. 18. Split, 1990., str. 39-88.
- V. Delonga 1996: Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. Split, 1996.
- Z. Demori-Staničić 1989: Demori-Staničić, Zoraida. „Spomenici 17. i 18. stoljeća u splitskoj Zagori“ iz *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*. Sv. 28. Split, 1989., str. 183-220.
- B. Desnica 1922: Desnica, Boško. „Ropstvo Jankovića Stojana (istoriska osnova Vukove pesme III, br. 25)“ iz *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*. Knj. II. Beograd, 1922., str. 196-200.
- B. Desnica 1932: Desnica, Boško. „Odlomci iz istorije kotarskih uskoka. Prilike i događaji u Dalmaciji u početku kandijskog rata“ iz *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*. Sv. L. Split, 1928.-1929. (1932.), str. 339-346.
- B. Desnica 1935: Desnica, Boško. „Jedna nepoznata buna i jedan nezvani mučenik“ iz *Magazin Sjeverne Dalmacije*. Sv. 2. Split, 1935., str. 47-57.
- B. Desnica 1950: Desnica, Boško. *Istorija kotarskih uskoka 1646-1684*. Srpska akademija nauka. Beograd, 1950. (*Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Treće odeljenje*, knj. XIII, sv. 1)
- B. Desnica 1951: Desnica, Boško. *Istorija kotarskih uskoka 1684-1749*. Srpska akademija nauka. Beograd, 1951. (*Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Treće odeljenje*, knj. XIII, sv. 2)
- B. Desnica 1991: Desnica, Boško. *Stojan Janković i uskočka Dalmacija: izabrani radovi*. Priredio Srđan Volarević. Srpska književna zadruka. Beograd, 1991.
- U. Desnica 2003: Desnica, Uroš. „Kula serdara Stojana Jankovića u Islamu Grčkom: tristapedeset godina historije“ iz *Prosvjeta*. God. 10 (35), br. 55 (665). Zagreb, 2003., str. 32-40.
- V. Desnica 1975: Desnica, Vladan. *Eseji, kritike, pogledi*. Prosvjeta. Zagreb, 1975. (*Sabrana djela Vladana Desnice*, knj. IV)
- E. Difnik 1939: Difnik, Franjo. *Opsada Šibenika 1647. god.* Priredio i preveo Boško Desnica. Naklada „Tipografije“ v. Hamilkar Vitaliani. Šibenik, 1939.
- E. Difnik 1986: Difnik, Franjo. *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*. Preveli Smiljana i Duško Kečkemet. Književni krug. Split, 1986.
- D. Dukić 2003: Dukić, Davor. „Contemporary Wars in the Dalmatian Literary Culture of the 17th and 18th Centuries“ iz *Narodna umjetnost*. God. XL, br. 1. Zagreb, 2003., str. 129-158.
- A. Duplančić 1994: Duplančić, Arsen. „Jedna faza razvoja splitskih utvrda (1648.)“ iz *Mogućnosti*. God. XLI, br. 1-3. Split, 1994., str. 160-163.
- A. Duplančić 2007: Duplančić, Arsen. *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*. Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine. Zagreb, 2007.

- E. Dyggve 1959: Dyggve, Ejnar. „Palača na otoku Mljetu sa novog gledišta“ iz *Zbornik za umetnostno zgodovino*. Vol. V-VI (*Lavreae F. Stelč*). Ljubljana, 1959., str. 79-90.
- I. Fadić 1989: Fadić, Ivo. „Antička nekropola u Biljanima Donjim kod Zadra“ iz *Diadora*. Vol. XI. Zadar, 1989., str. 223-254.
- A. R. Filipi 1969: Filipi, Amos Rube. „Ninske crkve u dokumentima iz godine 1579. i 1603.“ iz *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. Sv. XVI-XVII. Zadar, 1969. (*Povijest grada Nina*), str. 549-595.
- I. Fisković 1996-1997: Fisković, Igor. „Jesu li Polače na Mljetu bile sijelo vladara Dalmacije?“ iz *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*. Sv. 13-14. Zagreb, 1996.-1997. (1999.), str. 61-82.
- A. Fortis 2004: Fortis, Alberto. *Put po Dalmaciji*. Priredio Josip Bratulić, preveo s talijanskog Mate Maras, s latinskog Darko Novaković. Marjan tisak. Split, 2004.
- G. Gamulin 1954: Gamulin, Grgo. „Lionello Venturi: Od Giotta do Chagalla“ iz *Peristil*. Sv. I. Zagreb, 1954., str. 212-215.
- D. Gaunt 2007: Gaunt, David. „Toleration in the Early Ottoman Empire“ iz Ivetic, Egidio - Roksandić, Drago (ed.). *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the „Other“ on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500-1800*. University degli Studi di Padova, Dipartimento di Storia. Padova, 2007., str. 15-43.
- S. Gluščević – I. Fadić 1985: Gluščević, Smiljan - Fadić, Ivo. „Antički predmeti u Kuli Stojana Jankovića“ iz *Zadarska revija*. God. XXXIV, br. 4-5. Zadar, 1985., str. 321-333.
- M. Granić 1990-1991: Granić, Miroslav. „Dalmatinske obitelji u „Libro Aureo dei Veri Titolati“ mletačkog Magistrata nad feudima“ iz *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*. God. XXX, br. 17. Zadar, 1990.-1991., str. 159-208.
- B. Grgin 1990: Grgin, Borislav. „Feudi u Mletačkoj Dalmaciji u osamnaestom stoljeću“ iz *Historijski zbornik*. God. XLIII (1). Zagreb, 1990., str. 25-37.
- S. Gunjača 1963: Gunjača, Stjepan. „Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada“ iz *Starohrvatska prosvjeta*. Ser. III, sv. 8-9. Zagreb, 1963., str. 7-66.
- B. Gušić 1971: Gušić, Branimir. „Starohrvatsko naseljenje Ravnih kotara“ iz *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. Sv. XVIII. Zadar, 1971., str. 137-192.
- Ž. Holjevac 2003: Holjevac, Željko. „Problemi habsburško-mletačkog razgraničenja u Podgorju i Pozrmanju potkraj 17. i početkom 18. stoljeća“ iz *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*. Sv. 45. Zadar, 2003., str. 243-269.
- B. Hrabak 1986: Hrabak, Bogumil. „Turske provale i osvajanja na području današnje severne Dalmacije do sredine XVI stoleća“ iz *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*. Sv. 19. Zagreb, 1986., str. 69-100.

- HS: Toma Arhidakon, *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i split-skih prvosvećenika*. Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik O. Perić, povijesni komentar M. Matijević Sokol, studija »Toma Arhidakon i njegovo djelo« R. Katičić. Književni krug. Split, 2003.
- B. Ilakovac 1971: Ilakovac, Boris. „Vranska regija u rimsko doba“ iz *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. Sv. XVIII. Zadar, 1971., str. 75-136.
- N. Ivanišin 1968: Ivanišin, Nikola. „O Desničinu romanu „Zimsko ljetovanje““ iz *Zadarska revija*. God. XVII, br. 1. Zadar, 1968., str. 40-64.
- N. Ivanišin 1968a: Ivanišin, Nikola. „Uvod u književno stvaralaštvo Vladana Desnice“ iz *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio lingvističko-filološki*. God. VII, br. 4/1965-1966/1967-1968. Zadar, 1968., str. 137-155.
- E. Ivetic 2007: Ivetic, Egidio. „Tolerance towards the „others“ in the cities of Venetian Dalmatia (1540-1645)“ iz Ivetic, Egidio - Roksandić, Drago (ed.). *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the „Other“ on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500-1800*. University degli Studi di Padova, Dipartimento di Storia. Padova, 2007., str. 265-281.
- M. Jačov 1981: Jačov, Marko. „Pravni savetnici pri mletačkoj vladi o pravoslavnima u Dalmaciji i Boki kotorskoj“ iz *Spomenik SANU*. Knj. CXXII. Beograd, 1981., str. 61-90.
- N. Jakšić 1984: Jakšić, Nikola. „Topografija pravca *Via Magna cesta vocata tendens per Lucam*“ iz *Starohrvatska prosvjeta*. Ser. III, sv. 14. Split, 1984., str. 325-344.
- N. Jakšić 1985: Jakšić, Nikola. „Privilegium regium episcopo nonensi in villa Islam (problem srednjovjekovnog toponima)“ iz *Zadarska revija*. God. XXXIV, br. 4-5. Zadar, 1985., str. 335-352.
- N. Jakšić 1987: Jakšić, Nikola. „Srednjovjekovne Kamenjane s crkvicom sv. Jurja i sv. Luke. Problemi ubikacije i identifikacije“ iz *Starohrvatska prosvjeta*. Ser. III, sv. 17. Split, 1987., str. 111-129.
- N. Jakšić 1989: Jakšić, Nikola. „Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola“ iz *Diadora*. Vol. XI. Zadar, 1989., str. 407-440.
- N. Jakšić 1993: Jakšić, Nikola. „Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji“ iz *Diadora*. Vol. XV. Zadar, 1993., str. 127-144.
- N. Jakšić 1995: Jakšić, Nikola. „La survivance des édifices paléochrétiens dans les terres de la principauté Croate“ iz *Hortus Artium Medievalium*. Vol. 1. Zagreb-Motovun, 1995., str. 36-45.
- N. Jakšić 1997: Jakšić, Nikola. *Zemunik. Srednjovjekovni zadarski kaštel i turska kasaba*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. Split, 1997. (*Scintillae Stephano Gunjaôa dicatae*, vol. 1)

- N. Jakšić 2000: Jakšić, Nikola. *Benkovac i okolica u srednjem vijeku*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. Split, 2000. (*Kulturno-povijesni vodič*, 15)
- N. Jakšić 2000a: Jakšić, Nikola. „Velikom cestom kroz Novigradski distrikt“ iz Jakšić, Nikola. *Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. Split, 2000., str. 89-180. (*Scintillae Stephano Gunjaôa dicatae*, vol. 4)
- N. Jakšić 2000b: Jakšić, Nikola. „Vladarska zadužbina sv. Bartula u srednjovjekovnom selu Tršci“ iz *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*. Sv. 42. Zadar, 2000., str. 17-64.
- N. Jakšić 2008: Jakšić, Nikola. „Il ruolo delle antiche chiese rurali nella formazione del ducato croato medievale“ iz *Hortus Artium Medievalium*. Vol. 14. Zagreb-Motovun, 2008., str. 103-112.
- R. Jelić 1982-1983: Jelić, Roman. „Smiljanići – kotarski serdari“ iz *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*. Sv. XXIX-XXX. Zadar, 1982.-1983., str. 111-132.
- R. Jelić 1985: Jelić, Roman. „Stanovništvo kopnenog dijela zadarskog područja 1608. i 1695.“ iz *Zadarska revija*. God. XXXIV, br. 6. Zadar, 1985., str. 555-574.
- R. Jelić 1988: Jelić, Roman. „Stanovništvo Islama Grčkog godine 1709.“ iz *Zadarska revija*. God. XXXVII, br. 8. Zadar, 1988., str. 549-553.
- R. Jelić 1989: Jelić, Roman. „Novigradski distrikt“ iz *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*. Sv. XXXI. Zadar, 1989., str. 87-173.
- D. Jelovina – D. Vrsalović 1981: Jelovina, Dušan - Vrsalović, Dasen. „Srednjovjekovno groblje na „Begovači“ u selu Biljanima Donjim kod Zadra“ iz *Starohrvatska prosvjeta*. Ser. III, sv. 11. Split, 1981., str. 55-136.
- R. Jurić 1985: Jurić, Radomir. „O mogućoj muzeološkoj obradi Islama Grčkog i Dvora Stojana Jankovića“ iz *Zadarska revija*. God. XXXIV, br. 4-5. Zadar, 1985., str. 439-446.
- K. Jurin Starčević 2003: Jurin Starčević, Kornelija. „Vojne snage Kliškog i Krčko-ličkog sandžaka pred Kandijski rat – osmanska vojska plaćenika“ iz Agičić, Damir (ur.). *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević: zbornik radova povodom 70. rođendana*. Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta. Zagreb, 2003., str. 79-93.
- K. Jurin Starčević 2004: Jurin Starčević, Kornelija. *Srednjo-dalmatinsko zaleđe za vrijeme osmanske vladavine u 16. i 17. stoljeću*. Magistarski rad, rukopis. Zagreb, 2004.
- K. Jurin Starčević 2006: Jurin Starčević, Kornelija. „Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću“ iz *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. Sv. 38. Zagreb, 2006., str. 113-154.
- K. Jurin Starčević 2007: Jurin Starčević, Kornelija. „Zemlja, seljaštvo i agrikultura u razdoblju osmanske vlasti“ iz Belamarić, Joško - Grčić, Marko (ur.). *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja. Galerija Klovićevi dvori*, 4. rujna - 21. li-

- stopada 2007. Galerija Klovićevi dvori. Zagreb, 2007., str. 233-242.
- K. Jurin Starčević 2009: Jurin Starčević, Kornelija. „Osmanska graditeljska baština srednjega jadranskoga zaleđa u povijesnoj perspektivi“ iz Roksandić, Drago - Agičić, Damir (ur.). *Spomenica Josipa Adamčeka*. Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta. Zagreb, 2009., str. 167-187.
- I. Jurišić 2000: Jurišić, Ivan. „Ekohistorija fortifikacijskih ambijenata u Karlovačkom generalatu početkom 18. stoljeća“ iz *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. Sv. 32-33. Zagreb, 1999.-2000., str. 365-369.
- M. Jurković 1992: Jurković, Miljenko (ur.). *Od Nina do Knina: iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća. Od Ninske biskupije do katedrale hrvatskog biskupa u Biskupiji kod Knina*. Muzejsko-galerijski centar-Muzej Mimara, Gliptoteka HAZU. Zagreb, 1992.
- M. Jurković 2002: Jurković, Miljenko. „Mljetski tribeloni – tradicija „auličke“ arhitekture kasne antike u srednjem vijeku“ iz Babić, Ivo - Milošević, Ante - Rapanić, Željko (ur.). *Zbornik Tomislava Marasovića*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Sveučilište u Splitu. Split, 2002., str. 210-217.
- D. Kečkemet 1953: Kečkemet, Duško. „Mapa crteža dalmatinskih gradova ing. Josipa Santinija“ iz Fisković, Cvito - Katić, Lovre - Čičin-Šain, Ćiro - Kečkemet, Duško. *Četiri priloga historiji grada Splita XVII i XVIII stoljeća (Izdanje Muzeja grada Splita*, sv. 4). Split, 1953., str. 63-84.
- D. Kečkemet 1973: Kečkemet, Duško. „Dva odlomka iz „Povijesti Kandrijskog rata u Dalmaciji“ Šibenčanina Frane Divnića (Difnika)“ iz *Mogućnosti*. God. XX, br. 8. Split, 1973., str. 876-888.
- D. Kečkemet 1976: Kečkemet, Duško. „Grafike dalmatinskih gradova Joana Blaeua“ iz *Radovi Centra JAZU u Zadru*. Sv. XXII-XXIII. Zadar, 1976., str. 153-180.
- D. Kečkemet – T. Radauš 1993: Kečkemet, Duško - Radauš, Tatjana. „Divnić, Danijel (Difnico, Difnik)“ iz *Hrvatski biografski leksikon*. Sv. 3 (Č-Đ). Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“. Zagreb, 1993., str. 409-410.
- D. Kečkemet – T. Radauš 1993a: Kečkemet, Duško - Radauš, Tatjana. „Divnić, Frano (Difnico, Difnik, Diphnico; Franciscus)“ iz *Hrvatski biografski leksikon*. Sv. 3 (Č-Đ). Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“. Zagreb, 1993., str. 411-412.
- J. Kolanović 1969: Kolanović, Josip. „Zbornik ninskih isprava od XIII do XVII stoljeća“ iz *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. Sv. XVI-XVII. Zadar, 1969. (*Povijest grada Nina*), str. 485-528.
- M. Kombol – S. P. Novak 1992: Kombol, Mihovil - Novak, Slobodan Prosperov. *Hrvatska književnost do Narodnog preporoda*. Školska knjiga. Zagreb, 21992.
- L. Kos 1987: Kos, Lucijan. „Bukovica i Ravni kotari (historijsko-geografsko, ekonomsko-prometno i političko-upravno značenje)“ iz Medini, Julijan (ur.). *Benkovački kraj kroz*

- vjekove. *Zbornik 1. Narodni list, Općinska konferencija SSRNH, Filozofski fakultet. Benkovac - Zadar, 1987.*, str. 65-82.
- H. Kreševljaković 1954: Kreševljaković, Hamdija. „Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini“ iz *Naše starine*. Sv. II. Sarajevo, 1954., str. 71-86.
- I. Kukuljević Sakcinski 1857: Kukuljević Sakcinski, Ivan. „Lzvorina pisma Ivana Lucia“ iz *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*. Knj. IV. Zagreb, 1857., str. 126-135.
- I. Kukuljević Sakcinski 1857a: Kukuljević Sakcinski, Ivan. „Kratki ljetopisi hrvatski (A. Ljetopis Fratra Šimuna Klimentovića)“ iz *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*. Knj. IV. Zagreb, 1857., str. 30-35.
- M. Kurelac 1994: Kurelac, Miroslav. *Ivan Lučić Lucius: otac hrvatske historiografije*. Školska knjiga. Zagreb, 1994.
- G. Lorenzoni 1998: Lorenzoni, Giovanni. „Il porfido, marmo di porpora, in qualche esempio del Veneto medievale“ iz Longo, Oddone (a cura di). *La porpora. Realty e immaginario di un colore simbolico. Atti del convegno di studio, Venezia, 24 e 25 ottobre 1996*. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti. Venezia, 1998., str. 299-316.
- Š. Ljubić 1856: Ljubić, Šime. *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*. Rod. Lechner Librajo dell'I.R. University. Vienna, 1856.
- B. Marković 2007: Marković, Bojana. „Zimsko ljetovanje Vladana Densnice (uz četrdesetu godišnjicu smrti)“ iz *Mogućnosti*. God. LIV, br. 7/9. Split, 2007., str. 221-230.
- M. Marković 2003: Marković, Mirko. *Stočarska kretanja na Dinarskim planinama*. Jesenski i Turk. Zagreb, 2003.
- M. Matijević-Sokol 2002: Matijević-Sokol, Mirjana. *Toma Arhidakon i njegovo djelo: rano doba hrvatske povijesti*. Naklada Slap. Jastrebarsko, 2002.
- T. Mayhew 2006: Mayhew, Tea. „Soldiers, Widows and Families: Social and Political Status of the Professional Warriors of the Venetian Republic (1645-1718)“ iz Waaldijk, Berteke (ed.). *Professions and Social Identity: New European Historical Research on Work, Gender and Society*. Edizioni Plus – Pisa University Press. Pisa, 2006., str. 89-101. (*Thematic Work Group 4, Work, Gender and Society, I*)
- T. Mayhew 2008: Mayhew, Tea. *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule*. Contado di Zara 1645-1718. University degli Studi di Padova, Dipartimento di Storia; Viella. Padova, 2008.
- T. Mayhew 2009: Mayhew, Tea. „Mletački vojnik na istočnoj obali Jadrana za Kandijskog rata (1645-1669)“ iz Roksandić, Drago - Agičić, Damir (ur.). *Spomenica Josipa Adamčeka*. Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta. Zagreb, 2009., str. 243-262.
- J. Medini 1985: Medini, Julijan. „Iz antike Ravnih kotara“ iz *Zadarska revija*. God. XXXIV, br. 4-5. Zadar, 1985., str. 309-320.

- B. Migotti 1991: Migotti, Branka. *Ranokršćanska topografija na području između Zrmanje i Cetine*. Doktorska disertacija, rukopis. Filozofski fakultet, Zagreb, 1991.
- B. Migotti 1994-1995: Migotti, Branka. „Vrste i namjene ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji“ iz *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*. God. XXXIV, br. 21. Zadar, 1994.-1995., str. 113-144.
- B. Migotti 1996: Migotti, Branka. „Naslovnici ranokršćanskih crkava u Dalmaciji“ iz *Arheološki radovi i rasprave*. Sv. XII. Zagreb, 1996., str. 189-247.
- Ž. Miletić 1993: Miletić, Željko. „Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone“ iz *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*. God. XXXII, br. 19. Zadar, 1992.-1993., str. 117-150.
- K. Milutinović 1968: Milutinović, Kosta. „Od Stojana Jankovića do Vladana Desnice“ iz *Zadarska revija*. God. XVII, br. 1. Zadar, 1968., str. 9-37.
- K. Milutinović 1975-1976: Milutinović, Kosta. „Uskočki harambaša Stojan Janković“ iz *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio društvenih znanosti*. God. XIV-XV. Zadar, 1975.-1976., str. 363-376.
- I. Mirnik 1987: Mirnik, Ivan. „Nalazi starog novca u Benkovcu i okolici“ iz Medini, Julijan (ur.). *Benkovački kraj kroz vjekove. Zbornik 1. Narodni list, Općinska konferencija SSRNH, Filozofski fakultet. Benkovac - Zadar, 1987.*, str. 83-100.
- D. Mlinarić 2003: Mlinarić, Dubravka. „Komparacija ranonovjekovnih toponima iz Zoranićevih *Planina* i s Paganovog zemljovida *Tuto el Contado di Zara e Sebenicho*“ iz Roksandić, Drago - Mimica, Ivan - Štefanec, Nataša - Glunčić-Bužančić, Vinka (ur.). *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija. Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru*. Književni krug, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta. Split-Zagreb, 2003., str. 29-49.
- M. Muraro – P. Marton 1999: Muraro, Michelangelo – Marton, Paolo. *Venetian Villas*. Könemann. Köln, 1999.
- K. Nemeč 1988: Nemeč, Krešimir. *Vladan Desnica*. Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta. Zagreb, 1988.
- G. Novak 2004: Novak, Grga. *Prošlost Dalmacije. Knj. 2: Od Kandijskog rata do Rapalskog ugovora*. Hrvatski izdavački bibliografski zavod. Zagreb, 1944. Pretisak: Marjan tisak. Split, 2004.
- S. P. Novak 2004: Novak, Slobodan Prosperov. *Povijest hrvatske književnosti. Svezak I: Raspeta domovina*. Marjan tisak. Split, 2004.
- Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji-cerkev v Jugoslaviji 1974*. Biskupska konferencija Jugoslavije. Zagreb, 1975.
- V. Pavletić 2008: Pavletić, Vlatko. *Soba-roba-osoba. Esej o povezanosti izgleda i karaktera u književnosti i životu*. Naklada Pavičić. Zagreb, 2008.

- M. P. Pedani 2007: Pedani, Maria Pia. „The Border from the Ottoman point of view“ iz Ivetic, Egidio - Roksandić, Drago (ed.). *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the „Other“ on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500-1800*. University degli Studi di Padova, Dipartimento di Storia. Padova, 2007., str. 195-214.
- I. Pederin 1990: Pederin, Ivan. *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409-1797)*. Časopis „Dubrovnik“. Dubrovnik, 1990.
- Š. Peričić 1974: Peričić, Šime. „Grgur Stratico (1736-1806)“ iz *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. Sv. XXI. Zadar, 1974., str. 217-289.
- O. Perić 1993: Perić, Olga. „Divnić, Juraj (Georgius Diphnicus Dalmata)“ iz *Hrvatski biografski leksikon*. Sv. 3 (Č-Đ). Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“. Zagreb, 1993., str. 414-415.
- I. Petricioli 1962: Petricioli, Ivo. „Ostaci stambene arhitekture romaničkog stila u Zadru“ iz *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. Sv. IX. Zadar, 1962., str. 117-161.
- I. Petricioli 1969: Petricioli, Ivo. „Zoranićeve deželje na jednoj suvremenoj karti“ iz *Zadarska revija*. God. XVIII, br. 5. Zadar, 1969., str. 523-529.
- I. Petricioli 1971: Petricioli, Ivo. „Han Jusufa Maškovića“ iz *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. Sv. XVIII. Zadar, 1971., str. 379-388.
- I. Petricioli 1987: Petricioli, Ivo. „Spomenici romaničke i gotičke arhitekture u Benkovačkom kraju“ iz *Medini, Julijan (ur.). Benkovački kraj kroz vjekove. Zbornik 1. Narodni list, Općinska konferencija SSRNH, Filozofski fakultet. Benkovac - Zadar, 1987.*, str. 113-124.
- M. Planić-Lončarić 1980: Planić-Lončarić, Marija. *Planirana izgradnja na području Dubrovačke republike*. Centar za povijesne znanosti, Odjel za povijest umjetnosti. Zagreb, 1980.
- B. Poparić 1905: Poparić, Bare. „Pisma Ivana Lučića Trogirana“ iz *Starine JAZU*. Knj. XXXI. Zagreb, 1905., str. 276-320.
- B. Poparić 1907: Poparić, Bare. „Pisma Ivana Lučića Trogirana“ iz *Starine JAZU*. Knj. XXXII. Zagreb, 1907., str. 1-91.
- Ā Rački 1879: Rački, Franjo. „Povjestnik Ivan Lučić, Trogirana“ iz *Rad JAZU*. Knj. XLIX. Zagreb, 1879., str. 65-102.
- T. Radauš 1993: Radauš, Tatjana. „Divnić, plemićka obitelj u Šibeniku“ iz *Hrvatski biografski leksikon*. Sv. 3 (Č-Đ). Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“. Zagreb, 1993., str. 407-409.
- Ž. Radić 2007: Radić, Željko. „Poljički statut: sinteza tradicionalnih i novih pravnih načela“ iz Belamarić, Joško - Grčić, Marko (ur.). *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja. Galerija Klovićevi dvori, 4. rujna - 21. listopada 2007*. Galerija Klovićevi dvori. Zagreb, 2007., str. 169-175.
- Ž. Rapanić 1980: Rapanić, Željko. „Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku“ iz *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*. Sv. LXXIV. Split, 1980., str. 189-217.
- D. Rapo 1989: Rapo, Dušan. *Novele i romani Vladana Desnice*. Školske novine. Zagreb, 1989.

- T. Raukar 1977: Raukar, Tomislav. *Zadar u XV stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*. Institut za hrvatsku povijest. Zagreb, 1977.
- V. Rismondo 1979: Rismondo, Vladimir. „Sjećanje na Vladana Desnicu“ iz Rismondo, Vladimir. *Oblici i slova*. Izabrao i uredio Branko Bavčević. Čakavski sabor. Split, 1979., str. 210-213.
- V. Rismondo 1979a: Rismondo, Vladimir. „Vladan Desnica i njegov rodni kraj“ iz Rismondo, Vladimir. *Oblici i slova*. Izabrao i uredio Branko Bavčević. Čakavski sabor. Split, 1979., str. 214-220.
- V. Rismondo 1980: Rismondo, Vladimir. „Prilike na trogirsko-turskoj granici početkom tridesetih godina XVII stoljeća“ iz *Mogućnosti*. God. XXVII, br. 10-11. Split, 1980., str. 1125-1131.
- V. Rogić 1982: Rogić, Veljko. *Regionalna geografija Jugoslavije. Knjiga 1: prirodna osnova i historijska geografija*. Školska knjiga. Zagreb, 1982.
- D. Roksandić 2000: Roksandić, Drago. „Stojan Janković u Morejskom ratu ili o uskocima, robovima i podanicima“ iz *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“*. Sv. 5. Zagreb, 2000., str. 125-188.
- D. Roksandić 2001: Roksandić, Drago. „Stojan Janković nella guerra di Morea ovvero degli uscocchi, degli schiavi e dei sudditi“ iz *Atti del Centro di ricerche storiche-Rovigno*. Vol. XXX/2000. Trieste-Rovigno, 2001., str. 315-390.
- D. Roksandić 2003: Roksandić, Drago. „Inicijativa obnove i oživljavanja Kule Stojana Jankovića u selu Islam Grčki“ iz *Prosvjeta*. God. X (XXXV), br. 55 (665). Zagreb, 2003., str. 29-31.
- D. Roksandić 2005: Roksandić, Drago. „Janković, Stojan“ iz *Hrvatski biografski leksikon*. Sv. 6 (I-Kal). Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“. Zagreb, 2005., str. 333-334.
- D. Roksandić 2007: Roksandić, Drago. „Dalmatinska zagora u ranome novom vijeku: pitanja za raspravu“ iz Belamarić, Joško - Grčić, Marko (ur.). *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja. Galerija Klovićevi dvori, 4. rujna - 21. listopada 2007*. Galerija Klovićevi dvori. Zagreb, 2007., str. 185-194.
- M. Savić 2003: Savić, Milorad. *Ilija Dede Janković: prilozi za biografiju*. SKD „Prosvjeta“. Zagreb, 2003.
- M. Savić 2006: Savić, Milorad. *Baština dvora Jankovića*. Istorijski muzej Srbije. Beograd, 2006.
- M. Sinobad 2008: Sinobad, Marko. „Prilog poznavanju kule Janković Stojana“ iz *Ljetopis SKD „Prosvjeta“*. Sv. XIII. Zagreb, 2008., str. 168-178.
- M. Slukan Altić 2007: Slukan Altić, Mirela. „The Bishopric of Nin in 1692. Mapping the Ethno-confessional changes“ iz Ivetic, Egidio - Roksandić, Drago (ed.). *Tolerance and Intolerance on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500-1800*. University degli Studi di Padova, Dipartimento di Storia. Padova, 2007., str. 283-299.

- V. Solitro 1989: Solitro, Vicko. *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*. Preveo i uredio Vladimir Rismondo. Književni krug. Split, 1989.
- F Dž. Spaho 1985: Spaho, Fehim Dž. „Prilog istoriji grada Islama u Ravnim kotarima u XVII stoljeću“ iz *Zadarska revija*. God. XXXIV, br. 4-5. Zadar, 1985., str. 353-361.
- G. Stanojević 1958: Stanojević, Gligor. „Dalmacija u doba Kandijskog rata (1645-1669)“ iz *Vesnik Vojnog muzeja*. Br. 5. Beograd, 1958., str. 93-182.
- G. Stanojević 1962: Stanojević, Gligor. *Dalmacija u doba Morejskog rata 1684-1699*. Vojno delo. Beograd, 1962. (*Iz ratne prošlosti naših naroda*, knj. 42)
- G. Stanojević 1970: Stanojević, Gligor (ur.). *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*. Istorijski institut. Beograd, 1970.
- A. Starac 2000: Starac, Alka. *Rimsko vladanje u Istri i Liburniji. Društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi. II. Liburnija*. Arheološki muzej Istre. Pula, 2000.
- L. Steindorff 1983: Steindorff, Ludwig. „Über die Echtheit des 1205 von Andreas II an die Stadt Nin verliehenen Privilegs“ iz *Südost-Forschungen*. Bd. 42. München, 1983., str. 61-112.
- Z. Strika 2007: Strika, Zvezdan. „*Catalogus episcoporum ecclesiae Nonensis* zadarskog kanonika Ivana A. Gurata“ iz *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*. Sv. 49. Zadar, 2007., str. 59-150.
- M. Suić 1981: Suić, Mate. *Zadar u starom vijeku*. Filozofski fakultet. Zadar, 1981.
- M. Suić 2003: Suić, Mate. *Antički grad na istočnom Jadranu*. Golden marketing. Zagreb, 2003.
- M. Šarić 2005: Šarić, Marko. *Dinarski Vlasi između Osmanskog carstva i Venecije: povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15.-17. st.)*. Magistarski rad, rukopis. Zagreb, 2005.
- M. Šarić 2007: Šarić, Marko. „Ekohistorijski osvrt na planine i morlački svijet“ iz Belamarić, Joško - Grčić, Marko (ur.). *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja. Galerija Klovićevi dvori, 4. rujna - 21. listopada 2007*. Galerija Klovićevi dvori. Zagreb, 2007., str. 221-231.
- M. Šarić 2007a: Šarić, Marko. „Inter-confessional Relations and (In)tolerance among the Vlachs (16th-17th Centuries)“ iz Ivetic, Egidio - Roksandić, Drago (ed.). *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the „Other“ on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500-1800*. University degli Studi di Padova, Dipartimento di Storia. Padova, 2007., str. 181-194.
- B. Šljivić-Šimšić 1959: Šljivić-Šimšić, Biljana. „Ćirilski zapisi iz polovine XVIII veka na praznoj stranici kopenhaskog rukopisnog četverojevanđelja“ iz *Zbornik Filozofskog fakulteta*. Knj. IV, sv. 2. Beograd, 1959., str. 337-347.

- S. M. Traljić 1958-1959: Traljić, Seid M. „Tursko-mletačko susjedstvo na zadarskoj krajini XVII stoljeća“ iz *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. Sv. IV-V. Zadar, 1958.-1959., str. 409-423.
- S. M. Traljić 1965: Traljić, Seid M. „Zadar i turska pozadina od XV do potkraj XIX stoljeća“ iz *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. Sv. XI-XII. Zadar, 1965., str. 203-227.
- S. M. Traljić 1973: Traljić, Seid M. „Tursko-mletačke granice u Dalmaciji u XVI. i XVII. stoljeću“ iz *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. Sv. XX. Zadar, 1973., str. 447-458.
- A. Tudor 2007: Tudor, Ambroz. „Jedno plemićko imanje u Splitskoj zagori“ iz Belamarić, Joško - Grčić, Marko (ur.). *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja. Galerija Klovićevi dvori, 4. rujna - 21. listopada 2007*. Galerija Klovićevi dvori. Zagreb, 2007., str. 263-267.
- A. Uglešić 1991-1992: Uglešić, Ante. „Neobjelodanjeni nalazi preromaničke kamene plastike s područja sjeverne Dalmacije“ iz *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*. God. XXXI, br. 18. Zadar, 1991.-1992., str. 143-154.
- A. Uglešić 1993: Uglešić, Ante. „Još jednom o datiranju ranokršćanskog pluteja iz Posedarja kod Zadra“ iz *Diadora*. Vol. XV. Zadar, 1993., str. 145-156.
- A. Uglešić 2002: Uglešić, Ante. *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*. Filozofski fakultet u Zadru, Odsjek za arheologiju - Zadarska nadbiskupija. Zadar, 2002.
- P. Vežić 1985: Vežić, Pavuša. „Pretpostavke za suvremenu namjenu i zaštitu Kule Jankovića u Islamu Grčkom“ iz *Zadarska revija*. God. XXXIV, br. 4-5. Zadar, 1985., str. 447-450.
- P. Vežić 1986: Vežić, Pavuša. „Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području“ iz *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*. Sv. 12. Zagreb, 1986., str. 161-177.
- P. Vežić 1992: Vežić, Pavuša. „Ulomak starokršćanskog pluteja iz Posedarja nedaleko Zadra“ iz *Diadora*. Vol. XIV. Zadar, 1992., str. 291-299.
- P. Vežić 2004: Vežić, Pavuša. „Crkva Svetoga Duha na Aseriji – ranokršćanski mauzolej i romanička crkva Sv. Pavla“ iz *Asseria*. Sv. 2. Zadar, 2004., str. 117-131.
- P. Vežić 2006: Vežić, Pavuša. *Zadar na pragu kršćanstva. Arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*. Arheološki muzej. Zadar, 2005. [2006.]
- J. J. Wilkes 1974: Wilkes, John J. „Boundary Stones in Roman Dalmatia. I. The Inscriptions“ iz *Arheološki vestnik*. Sv. XXV. Ljubljana, 1974., str. 258-274.
- S. Zani 1996: Zani, Sofia. „Stojan Janković u povijesti i legendi“ iz *Riječ*. God. II, sv. 2. Rijeka, 1996., str. 170-180.
- M. Zaninović Rumora 1993: Zaninović Rumora, Marija. „Stare mjere za površinu u sjevernoj Dalmaciji“ iz *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*. Sv. 35. Zadar, 1993., str. 121-135.

Imajući na umu da je riječ o objektu i ambijentu koji je u (dis)kontinuitetu naseljen od prapovijesti te koji je od antike, preko hrvatskoga srednjeg vijeka te mletačko-osmanskog novog vijeka moguće istraživački rekonstruirati, koliko god obavijesti ponekad bile oskudne, desetljećima je već otvoreno pitanje kritičkog vrednovanja Kule Stojana Jankovića u dugome povijesnom trajanju. To nije lak ni jednostavan posao jer pretpostavlja umijeće korištenja vrela vrlo različitih provenijencija, u različitim jezicima i grafijama itd., te umijeće kritički izoštrenog korištenja žanrovski različitih literarnih fragmenata. To je izazov koji je prihvatio kolega Ivan Basić. Napisao je studiju kojoj je s erudicijske strane teško prigovarati, čak i kad je riječ o istraživački najmanje poznatim pitanjima (...) Najvećom vrijednošću u njegovoj interpretaciji smatram to što je uspio razlučiti epohalne "rezove" u njezinoj povijesti od onoga što njezinu baštinu čini povijesno nedjeljivom. Nije sporno da će uvidi u nova vrela omogućiti da se o Kuli mnogo toga novog kaže pa štošta i možda donekle drugačije vrednuje, ali je još manje sporno da će ova studija u svim tim budućim prinosima imati temeljnu referentnu težinu.

prof. dr. Drago Rokсандić
(iz recenzije)

Djelo se može okarakterizirati kao izvoran autorov doprinos poznavanju ne samo građevinskog sklopa koji je u središtu interesa, već i dublje prošlosti naselja na kojem je nastao, posebice kroz srednji vijek i razdoblje tursko-mletačkih ratova tijekom 16. i 17. stoljeća. Time je izravno doprinio poznavanju mikroregije i samog građevinskog sklopa. O problemu je i ranije pisano, a tiskana je i relevantna izvorna arhivska grada koju je autor znatno koristio i uspješno interpretirao, usvajajući pritom već ranija vrijedna rješenja. Djelo će bez svake sumnje pronaći svoju čitalačku publiku, ne samo u lokalnom okruženju spomenika o kojem je riječ, već kod onih koji obrađuju srednjovjekovnu i novovjekovnu povijest južne Hrvatske.

prof. dr. Nikola Jakšić
(iz recenzije)

FF press

cijena: 40,00 kn

ISBN 978-953-175-364-7

